Dr.Saleh Ebrahimi

فرەی دزراوە و ئەشێ یانەی میراتی فەرهەنگی زیاتر وریا و چاوەدێری بێ تا لەوە زیاتر ئەو ئاسەوارە پرقیمەتە مێژویانە، بەتاڵان نەبرێ. رۆژنامەی ئێران ساڵی ۱۲ ژمارەی ۳٤٤٦. – تاقی شیرین و فەرهاد لە ئوستانی ئیلامدا، خەڵکی ناوچە لایان وایە، کە ئەو تاقە جێی پشودانی شیرین و فەرهاد بووە، بەڵام فرە لەوە دەچێ پێگەی سپایی بو بێ، بەتایبەت کە جادەیێ کەونارا لەوێ دەبیندرێ کە وا ساز دراوە، ناوچەکەی دەورە داوە. ئەو تاقە لە داوێنەی کێفێ زەلام و بەرداوی سەخت، دایە، کە لای باکوری، باشوری و غەربیەکەی، بەسراوە و تەنیا، لای باشوری رۆژهەڵاتیەکەی، شوێنی چوونە نێو ئەو تاق و کۆشکە، هەیە و بە وشکە بەردی تاشراو، لەسەر یەک، هەڵچنراون، لە نێو تاقەکە درگایێ بچوک ساز دراوە. ئەم تاقە وێنە گۆمەزە و لە لای سەروی (۳) پلیکانی بەردچنی لە ۳ رەدیف، دیمەنێ فرە جوانی بەو تاقە داوە.

ئەم ئاسەوارە لە ۱۳۸۲ لە پێرستی شوێنەواری نیشتمانیدا سەبت کراوە. ئەم تاقە لە شاری ئیوان لە ئوستانی ئیلام لە کەناری جادەی کەونارا، دایە و چۆمە پڕ ئاوی گنگیر بە قەراخیدا دەی و دەڕوا.(شەپۆل)

نوکتە: شوش یا سوز کە لە بە را خوزستان بە سۆزیان ناو براوە. خوزستان یانی هۆزی خوز: هوز کە لە زمانی پەهلەویدا (Hujistan) و سورەیانی(Huzaye) بەو جۆرە بووە (فەرهەنگی معین). ناوی بەروی خوزستان سوریانا بووە کە بە پێی کەتیبەکانی داریوش ناوی (ئووجە یان خووج)ە بووە، خوزستان بە واتای سەرزەوی خوزی یا هوزی‌یەکان، کە شاری ئەهوازی ئێستایش لەوان وەرگیراوە. خوز یا هوز ناوی خێڵی نیشتەجێی ئەو ناوچە بووە، جا خوزستان یانی سەرزەوی هۆزی خوز و هوز، لە مێژودا نوسراوە شاری شوش کە پیتەختی عیلام بووە هەر لەبەر ئەوە (عیلام) بە سوزیان یا شوشیان ناوبراوە (لوغەتنامەی دیهخودا). لە تاریخی ئەشکانیاندا عیلام یانی خوزستان و لە کۆندا عیلام بە وڵاتێ لە خوزستان، لورستان، پشتکۆ چیاکانی بەختیاری وتراوە، کە زۆربەی نیشتەجێی ئەو هەرێمە خەڵکێ بوێر و ئازای بەختیاری و لوڕ بوون، شوش و ئەهواز لە شارە گرینگەکانی بوون (ئێران باستان پەڕەی ۱۳۰) ئیستەخری دەڵێ: ئەهواز ناوچەیەکە لە نێوان بەسرە و فارس کە بە خوزستان ناوبراوە

Dr.Saleh Ebrahimi

که نەیشەکەر و ترێ و میوەی دیکەی فرە هەیە، عەسکەر موکەرەم و شوشتەر: (توستەر) تابیعی خوزستانن و هەروا دورق(دوراق) که قوباد کوڕی داراب ئەوێی ساز داوە، هەروەها هێندیجان تابیعی خوزستانە (ئاسارولبیلاد و ئەخبارولعیباد پەڕەی ۲۰۸ مەسالیک و مەمالیک پەڕەی ۸۹)، کە شاپورشا سەدێکی لەبەر چۆمی شوشتەر بەناوی سەدی شازەروان سازدابو تا ئاوەکە بێتە سەرو ئەو زەوی‌یانە ئاو بدا و ببنە بەراو.

ئەهواز یەکێ لە شارەکانی خوزستان(هورموز ئەردەشێر) بووە کە ئەردەشێری ئەوەڵی ساسانی شاری قەدیمی تازیانای سازدا و بە (هورموز ئەردەشێر) ناوی ناوو لە رۆژگاری ساسانی‌دا ئەو شارە بە ناوی (رامشار) یا (شار رام) ناو دەبراو لە زەمانی ئەردەشێردا ئەو شارە برەوێ فرەی هەبووە و لە باتی شوش پێتەختی سوزایا یا ئەهواز، کرا پێتەختی ساسانی(ئەردەشێر). هۆزی یا خوزی‌یەکان کە ناوی هۆزێکی بوێر و شەڕانی بوون، کە ئەو خو و سیفەتانە دروست لە هۆزی لوڕ و بەختیاری ئەمڕۆدا یانی سیاسەت‌زانی، وشیاری، نیشتمان‌خوازی لە وجودی بەختیاری و لوڕدا هەیە و تەژی و پڕن لەو خەسڵەتانە. لە کەتیبەی بێستون‌دا نوسراوە، **ئاترین کوڕی گئوماتی موغی ماد، لە داریوش راپەڕیوە و خوزستانی** کردۆتە پێتەختی پاشایی خۆیی و خەڵکیش فرە خۆشیان ویستووە و لە رۆژگاری داریوشدا لە خوزستان نەوت (قیر) دەرهێنراوە (پەڕەی ٦٨٢ ئێرانی باستان).

۱- دەسەیێ لە زانایان (ئیزدورخاراکسی)، جوغرافیا نوسی ناوداری یونانی(سەدەی یەکەمی زاینی) بە خەڵکی خارکس کە جێگایەکە لە خوزستان) دەزانن(ئێرانی باستان پەڕەی ۹۳).

۲- کوڕی موقەفەع کە لە ۱۰٦ لەدایک بووە، خوزستانی بووە (ئێرانی باستان پەڕەی ۱۰)

۳- ئەبو یەعقوب بن عیسی ناقیل، مولەقەب بە ناعیس لە موتەرجمانی ئێرانی لە سەدەی سێ‌دا خەڵکی خوزستان بووە کە کتێبە پزیشکیەکانی تەرجەمە کردوە(تاریخی عولومی عەقلی لە تەمەدونی ئیسلامی‌دا پەڕەی ۸۵).

Dr.Saleh Ebrahimi

٤- خانەدانی نەوبەخت یەکەمین کەسی بنەماڵە لە مێژوی تەمەدونی ئیسلامی‌دا فرە ناودار و خێوی پلەوپایەیێ گەورە بووە و تاکە تاکەکانی تری نەوبەخت، خەڵکی ئەهواز بوون. نەوبەخت خۆی بە نیژادی گیوی کوڕی گۆدەرز دەزانێ. نەوبەخت لە زانستی ئەستێرەناسی و زانیاری‌یەکانی ئەوانە فرە زانا و مامۆستایێ پرزانا بووە. نەوبەخت تا ئەو سەردەمەی چووە لای مەنسوری عەبباسی هەر لە سەر ئاینی زەردەشتی بووە و دوای ئەوە چووەتە سەر دینی ئیسلام (تاریخی عولومی عەقلی لە تەمەدونی ئیسلامی‌دا پەڕەی ٨٥)، ئالی نەوبەخت، فرە کتێبی پەهلەویان کردۆتە عەرەبی. نەوبەخت(دح ١٦٠ مانگی) یەکەمین موتەرجمی ناسراوی ئالی نەوبەخت، زەمانێ موناسبی بۆ دەس‌پێکردنی سازدانی بەغا (١٤٥ مانگی- ٧٦٢ز) دیاری کردوە. کورد لە سەدەی ٤و٥ فێرگە و فێرانکۆیێ گەورە و موعتەبەری لە روها(: ئیدیسا) و نەسیبەین و هەندێ جێی تر، دامەزراندوە (سەفا، ١٢-١٣-١٨-٢١) بۆ وێنە بەر لە ئیسلام بیمارستان و زانکۆ و زانینگەی گوندی شاپور کە لە دەورەی عەباسیشدا، شان و شکۆی خۆی پاراستبو پزیشکان، لەوێ خەریکی راژە و خزمەت کردن بون(بڕوانە: هـ د، ئالی بەختیشوع؛ ئیرانیکا، ١٧/٢٥٧، دینەوەری ٤٦٠-٤٧؛ ئەبو فیدا شازادەی کوردی ئەییوبی ٥٠/١، سەفا، ٢٢، ئیقباڵ ١٣٣، دانلپ، ٢١٩، ئەلگود، تاریخی پزیشکی ...، Amedical ، ٧٧-٤٦، قیفتی ١٣٣). – فەزل بن سەهل وەزیزی مەئمون عەباسی کە فرە زیرەک و ژیر و پڕ هێز بووە لە رەگەزی نەوبەختی ئەستێرەناسی ناودار بووە.

٥- عەلی ئەهوازی: عەلی بن میهریار ئەهوازی، ئەو مرۆڤە ناودارانە هەمویان لە رەگەزی لوڕ و بەختیاری بون (شەپۆل).

نوکتە: نادرشای ئەفشار لە کوردانی قەراخلو، زۆری بۆ حکومەتی عوسمانی هێناو شاری سلێمانی و گشت دێهاتەکانی دەوروبەری خستە سەر وڵاتی ئێران، بەڵام لە رێبەندانی ١٢٢٤ی هەتاوی و فەوریەی ١٨٢٦ زایینی تورکی عوسمانی دوبارە ئەو شارەی لە بن چڕنوکی محەمەدشای قاجار دەرهێناو خستییەوە بن چڕنوکی خۆی.

Dr.Saleh Ebrahimi

دیاره لەبەرا قەڵاچوالان کـە لـە ٦۰ کیلۆمـەتـری ئێستای سـلێمانیدایـە، پێتـەختـی حکومەتی بابان بووە.

نوکتە: زانست و زانین: گەورەترین ئاڵوگۆڕکەری دنیای ئەمڕۆ و سۆزی ئێمەی بەرەی مرۆڤ، عیلم و زانینە، چونکە هەر ئەوە کە پەیتا پەیتا روانگای جیهانمـان بـۆ دەگۆڕێ. کەوابێ کەش و هەوای زانست و زانین **لە وڵاتی کوردەواریدا دەبێ کەش و هەوای تەولید و داهێنان و داهات و برەو دان بە زانینو توێژینـەوە و پـەروەردە کردنی لێکۆڵەر و موحەقیق و زانا و لە کارزان و پسپۆڕ و شیاو و لێهاتو بێ (شەپۆل).**

تایبەتمەندی گەورەیی عیلم و زانست لەو مەودایە، کە (دینامیک) و کاراوبەکارە کە لەگەڵ زەماندا دەچێتە پێشەوە (بەرەوپێش دەچێ). و کەوشەنی لێکۆڵـینەوەیـشی دنیای ئەنبوژەنی (مادی) و مەعنەوی، هەردوکیان دادەگرێ، جا چون دیتن و ئەزمون و تاقیکردنەوە و توێژینەوە و لێکدانەوە پشتیوانیەتی، قانون وزاکۆن و دەسهاتەکـانی دروست و روناکن و لە راست هەر مەحەک و ئایەرەیەکدا پتەون و دەستورەکانیـشی ورد، و پڕە لە ریزەکاری و جیهانین و سنور و کەوشەنێکی بۆ نـیـیـە و گـەورەتـرین رێنوین و رێگوشای دنیای ئێمەیە، هەروەکو رۆژ بە تیـشک و تیرێـژی خـۆی دنیـا نورانی دەکا و دەیڕازێنەوە.

بە فەرمودەی حەکیم نیزامی گەنجەوی کوردزادە.

من به تو جـز علم نگویم سخن	علم چو آید به تو گوید چه کن
وه که پشت و پناه ما علم است	روشنائی بخش راه ما علم است
هدفش خدمت به انسـانهاست	بهترین خیرخواه مـا علم است

لە دەست پرسیارگەلێ کە لە بارەی هەبونی خـۆت و جیهانـەوە دەیکـەی هـەر **وەڵامێ کە عیلمی ئەمڕۆکە، پێمان دەداتەوە فرە بە دڵـنیایی ئـەبـێ وەری بگـرین و ئەوانەیش کە هێمان عیلم ناتوانێ وەڵامی پێ بداتەوە، فرە بە ئاسانی ئـەبـێ بێـژین نازانین و چاوەڕوانی دوا رۆژین.**

نوکتە: یەکەمین زنجیرەی پاشـایی ئێـران پێـشدادیان بـوون کـە دوای پاشـایی گیومرس:(کیومرث):گایومێرت: مێری گەییو، کاملْ) و ... زوحاکی مـاردۆش کـە لـە

Dr.Saleh Ebrahimi

هەردو سەرشانی زوحاک دو مار روا بوون کە خۆراکی ئەوانە مێشکی دو لاو بــووە، کە بە راپەڕینی کاوەی ئاسنگەر زوحاک مێشکی پژا و کــوژرا و فــەرەیــدون کــە لــە رەگەزی پاشایان بووە دەبێتە پاشا، کاوە بە بەرز کردنەوەی پێش بەرۆکــی چــەرمینــی خۆی لە باتی ئالا، کەوتە ملە بە ملانێ لەگەڵ زوحاک، ئەو پێش بەرۆکە چەرمینە کــە بە ناوی ئالای کاویانی ناوداربوو، تا بەر لە هێرشی عەرەب، بە نەخــش و نیگارێکــەوە کرابووە **ئالای خەڵکی ئێران و جێژنی میهرگان** کە لە ١٦ مانگی میهر (رەزبەر)دا کــە دوای جێژنی نەورۆز **بە دووەمین جێژنی گرینگــی ئێرانیــان دادەنــرێ** کــە بــە بۆنــەی دانیشتنی فەرەیدون لەسەر تەختی پاشایی کە لە ١٦ مانگی میهردا روی داوە، جێژنــی میهرگان بۆتە باو و هەمو ساڵێک لە ١٦ی میهردا ئەو جێژنە سازدراوە، **دیارە کــاوە و فەرەیدون هەردو لە کوردانی گورد بوون. جا هەر لەم رووەوە دەردەکەوێ کە کورد نەتەنیا لە رەسەنترین هۆزەکانی ئێرانە، بەڵکو کورد جێی فەخرو شانازی‌یە بۆ ئێران و ئێرانیان**(بڕوانە گۆڤاری ئێران‌مێهر ژمارەی ٧ پەڕەی ٥٥ وتاری ســەیید عــەبــدوڕەزا تەبیب). ئا لەووەوە جوان بۆمان دەرکەوت کە کورد، نەتەنیا رەسەنترین ئاماژ و نەمادی ئێرانی کەونارایە، هەروەکو ئالای وڵات و گەورە پیاوانی موباریزی وڵات پێوەندی بە نەتەوەی کورد، هەبووە و هی کورد بوون، فەرەیدون کە کورد بووە، بە یەکێ لە پاشا گەورە ناودارە لە کارزانەکانی ئێران دانراوە و ناسراوە. هەروەکو مێژوش پێمان دەڵــێ: **یەکەمین زنجیرەی پاشایانی پێشدادی کورد بــوون** و دوای ئــەوانــیش ســەڵــتەنــەت دەدرێتە دەست **کیانیان** کە ئەوانیش کورد بوون، جا دوای ئەو دو زنجیرە، نۆبە دەگاتە دەس **ماد**. دیارە یەکەمین ئیمپراتوری کورد (ماد)یان لە ئێراندا لە ٧٠٨ بەر لــە زایــین دامەزراندووە و بناغەدانەری ئەو ئیمپەراتوری‌یە دیۆکس یــان (دیــاکۆ) بــووە و دوای مادەکان سەڵتەنەت کەوتۆتە دەس کورش کە لە دایکەوە کورد بووە و لە حکومــەتــی کورشدا، لانی‌کەم دە هەزار نوخبە و زوبدەی کورد بەشدار بوون. تەنانەت مێژوزانــان لایان وایە هاتنە سەر کاری کورش دوای ماد جۆرێ ئاڵوگۆری شکــڵی حکومــەتــی بووە، دەنا هەر یەک بوون، تاریخزانی یونانی هەردو زنجیرەکــەیــان بــەیــەک زانیــوە (بڕوانە تاریخی ئێران لە یەک نیگادا، دکتۆر ناسر تەکمیل هومایون پەڕەی ٢٠). دیارە

Dr.Saleh Ebrahimi

بە کەمێ وردبونە جوان دەردەکەوێ ئاسەوارەکانی ئێرانی کۆن هەروەک تەختی جەمشید و ... ئەگەر نەڵێن بە تەواوەتی هی کوردن، بە لانی کەمەوە نەخشی کورد و ماد فرە دیار و بەرچاوە و نەخشی کورد هەر ماوە و نەفەوتاوە.

یەکێ لە گرینگترین ریوایەتی ئەساتیری کۆنی ئێمە لە بابەت هۆشەنگ کە یەکەمین پاشای سەر زنجیرەی پێشدادیان بووە، کە گرینگترین هونەری ئەو دۆزینەوەی ئاگرە.

باش دەزانین کە مێژوی ئوستورەی ئێرانی کۆن بە کەیومەرس (کیومرث) دەس پێ دەکا. وە هۆشەنگ پێشدادی بە کوڕی سیامەک و نەوەی کەیومەرس ناسێندراوە کە بە پێی ریوایەتی ئوستورەیی بەسەر دێوی رەشدا زاڵ دەبێ (کە ئەو دێوە رەشە سیامەکی باوکی ئەوی لەنێو برد بوو)، جا دوای ئەوەی هۆشەنگ بەسەر دێوی رەشدا زاڵ دەبی. کەیومەرس دوای سی ساڵ حکومڕانی، دەسەڵات دەداتە دەس هۆشەنگ و زنجیرەی پێشدادیان بەو دەس پێ دەکا. نازناوی هۆشەنگ لە ئاڤێستا، بەرداتە/بەرزاتە paradataیە، لە بابەت ئەم واژە و لە زانستنامەی ئێرانی باستاندا بەرزاتە/ پێشداد بە واتای یەکەمین قانوندانەر، هاتووە. یەکەم جزوی واژەی (بەرداتە) کە بەر-ە بەواتای:پێش/رابوردو/پێشکەوتو. وە جزوی دوەم یانی داتە یا زاتە بەواتای قانون/داد، واتا کراوە. لە (وینداد)دا ئەم واژە بەناوی سیفەت و قانوندانەری کۆن یا پێشین/کەسێ کە لەپێش و بەر لە کەسانی دیکە قانون و داد-ی‌دا هێناوە. جا هۆشەنگی پێشداد-ی بە ناوی یەکەمین قانون داهێن ناسێندراوە(بڕوانە وینداد فرگرد ٢٠ بەندی ٢-١). جا ئەم واژە بەناوی تایبەت(خاس)ی زنجیرەیێ لە پاشاکانی کەونارا و دەورانی چریکە و چیرۆکی ئێرانی کۆنە، کە بە پاشایانی پێشدادی ناو دارن و لە ئاڤێستادا لە بەشی یەشتەکاندا، لە کەسانێ وەک: هۆشەنگ/جەمشید/فەرەیدون و ... بەناوی پێشدادی ناویان براوە.(بڕوانە یەشتەکان ٥/٢١ و ٩/٣ و ١٩/٢٦ — مایر هوفر، ژمارەی ٢٤٥). بۆ ئاگاداری لە هەر نێوێ بڕوانە مەدخەلی واژەکە.(بڕوانە هاشم رەزی، زانستنامەی ئێرانی باستان، چ ١٣٨١/١/١/سوخەن/تاران/پەڕەی ٥٦٢).

Dr.Saleh Ebrahimi

دەتوانین بێژین کە پڕیشکی بەدیهاتو لە سۆنگەی توند لێکدرانی بەردەکان لە یـەکتـر ئەگونجێ بەهۆی موکەمیلێ دیکەوە، کە فرە بە پەلە و بە لەز بە پڕیشکەکـە، وەڵامـی دابێتەوە و گڕی گرتبـێ، دەنـا تـەنیـا پڕیـشک ناتوانـێ ئـاگر بـەدی بێنـێ. باشـترین موکەمیلیش بەرز بوونەوە و فیچقەی گازە، دیارە ناوچەکە پڕ و تەژیـن لـە نـەوت و گاز، بە تایبەت کە باشوری ئێران و کوردستان، مەعدەن و کانی هـەڵـقوڵان و فیچقـە کردنی نەوت و گازە (بڕوانە دنیـای گـوم کـراوی عـیلام والتێـر هینـتس و تـاریخی تەمەدونی ئیلام دکتۆر یوسف مەجیدزادە).(شەپۆل).

Dr.Saleh Ebrahimi

ئیبن خەلکان

(٦٠٨ - ٦٨١ مانگی و ١٢١١ - ١٢٨٢ ز)

ئیبن خەڵکان، ئەبو عەباس شەمسەدین ئەحمەدبن شیهابەدین محەمەد (بەهائەدین: ئەبو شامە، ٢١۴). بن ئیبراهیم، بن ئەبوبەکر، بن خەڵکان (١١ رەبیعی ئاخری ٦٠٨ - ٢٦ رەجەبی ٦٨١ مانگی و ٢٢ سپتامبری ١٢١١ - ٣٠ ئوکتوبری ١٢٨٢ ز)، قازی، تاریخزان و ئەدیبی ناوداری، کوردی شافیعی مەزهەب. زەبتی واژەی (خلکان) بە فەتحی (ح) و کەسروتە شدیدی (ل) کە گوّیا، خاوەنی ناو، خوّی وای گوّ کردوە و هەروایشی نوسیوە (نەعیمی دیمەشقی، ١٩٢/١) بەلاّم لیّکوّری زانا عەبدولخالیق سەرسام، دەڵێ: ئەبو عەباس شەمسەدین ئەحمەد، کوڕی محەمەد کوڕی ئەبوبەکر کوڕی ئیبراهیم، کوڕی خەڵکان کوڕی باوەکَ کوڕی عەبدوللاّ کوڕی شاکەلّ ـە و ناز ناوی کوڕی خەڵکان ـ ە کە گوندیّکە، بە ناوی (خەل)ی باپیری کراوە و لە هوّزی کوردی زەرزاری یە (کتیّبی صەلاحەدین ئەییوبی، ئەرمەنی نیە، زەرزاری و رەوەند ـی ـدوین ـی سەربە هەولیّرە. نوسینی عەبدولخالیق سەرسام پەڕەی ٨٣ چاپی ٢٠٠١ ز - هەولیّر.) لە کتیّبە کاندا کە باشی بە ناو یا ناوە روّکی (خەڵکان) ناسیاو نەبون، هەریەکە، بە جوّریّکی نوسیوە (بڕواننە زوبەیدی، ١٢٦/٧؛ خوانساری ١/ ٣٢٠). ئەسنەوی، (خەڵکان)ی بە ناوی گوندیّ زانیوە، کە بە قسەی عەبدوللاّ جەبوری (١/ ۴٩٥) هیّشتا هەر ماوە. **کوڕی خەڵکان لە نیّو بنە ماڵە یەکی زانا و شەرع و دین زان لە دایک بووە و پەروە ردە کراوە.** کە بە قسەی کەماڵەدین موسا، ئەحمەد، کوڕی خەڵکان، لە هوّزی کوردی زەرزاری‌یە و لە توّرەمەی خالید بن بەرمەکَ ـ ە کەلە بەڵخەوە هاتونە تەبەغا و ئەم مەڵبەندە. (عەباس، ۴ / ت)، کەچی هەندیّ لەراستی و دروستی ئەم قسەکە کوڕی خەڵکان، دەچیّتە وە سەر بەرمەکیان، دو دڵن. هەروەکو لە یونینی نەقڵ کراوە؛ کەو تویەتی: ئەو شەجەرەنامە ئەبو شامە بوّ ئەحمەدبن خەڵکان ـی سازداوە (صەفدی، ٣١٣/٧) و قسە یەکیش هەیە، ناو

EBAN پرینت اول ١٣٨٦/٨/٢٨

Dr.Saleh Ebrahimi

بردنی با پیری شەمسەدین ئەحمەد بە خەڵکان لە فەخرو شانازی ئەو بە باوو باپیرانی سەر چاوەی گرتووە یانی فەخرکردن بە بەرمەکیان، کە لەو ماوە دا پیان و تووە و از لەو قسە بێنە (= خَلِّ کان... یانی و از لەوە بێنە کە باو و باپیرانم و تۆرمەم، وا بووە؛ خوانساری، هەرئەویّ). ئەم قسانە هەرچەندە، وەک ئەفسانە وایە. بەلام شەمسەدین ئەحمەد خۆی بەتۆرمەی بەرمەکیان دەزانیّ (کوڕی شاکیر، ١/١١٣). باوکی کوری خەڵکان یانی محەمەد بن ئیبراهیم هەروەکو هەر دو براکەی عومەربن ئیبراهیم کە نەجم لەقەبی بووە و حوسێن بن ئیبراهیم کە روکنەدین لە قەبیبووە (ئەسنەوی، ١/٤٩٥). لە شەرع و دین زانینی باوی سەردەمی خویّ ناودار بووە و لە شام، میسر، حیجاز و عیراق زانینی ئیسلامی خوێندوە و فێریان بووە و بۆ ماوە یەکی فرە لە موسڵ جێگیربووە (هەرئەویّ، ١/٤٩٦) ئەو زانایە لە پاشان لە رۆژگاری موزەفەرەدین گوکبوری، ئەتابەکی هەولێر، چوّتە هەولێر و لە فێرگەی موزەفەری یەی ئەویّ خەریکی دەرس‌دان بەفەقیّ و مەلایان بووە (کوری خەڵکان ١/١٠٨). شەمسەدین ئەحمەد، هەرلە هە ولێر، لە فێرگەی موزەفەری‌یە کە باوکی لەویّ جێگیر بووە، لە دایک بووە (هەر ئەو ٢/٣٤٤) و تەمەنی لە ٢ ساڵ زیاتر نەبووە؛ یانی لە ١١ مانگی رەبیعی ئاخر لە ساڵی ٦٠٨ مانگی لە دایک بووە کە لە ٦١٠ مانگی و ١٢١٣ ز ـ باوکی لە دەس داوە (هەرئەویّ، ١/١٠٨).

بەلام ئەمیر موزەفەرەدین ریّز و سپاس و پاداشی ماموّستای راگرت و هەروەکو شەمسەدین ئەحمەد خوّی چەندین جار ئیشارەی کردوە (بو وێنە؛ ٤/١٢٠). فرە میّرانەو مروّیانە ئاگای لە زاروک و منالانی، ئەو بووە. محەمەد بن ئیبراهیم فرە بوّ پەروەردە کردن و فێر کردنی منالەکانی خوّی سەرنجی دەداو دەکوّشا هەرئەوە، بووە هوّ، کە لە ساڵی ٦١٠ مانگی شەمسەدین ئەحمەد، زاروکی کەم تەمەن، بە پێودانی زەمان، لە رەزیەدین ئەبو حەسەن موئەیەد نەیشابوری توسی لە خوّراسان ئیجازەی ریوایەت وەر بگریّ (هەر ئەو ٢/٣٤٤). شەمسەدین ئەحمەد لە پاشان لە فێرگە و حوزوری

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

شەرەفەدین ئەبولفەزل ئەحمەد کوری مەنعەی کورد، زانینی فیقهی خوێندوە، کە لە ٦١٠ مانگی چبووە هەولێر و دوای وەفاتی محەمەد بن ئیبراهیم بن خەڵکان لە فێرگەی موزەفەری یە، خریکی تەدریس بووە، کوڕی خەڵکان لە فێرگەی موزەفەری یە، خریکی تەدریس بووە، کوڕی خەڵکان، چوتە فێرگە ولە خزمەت ئەوزاتە زانایە دەرسی خوێندووەو زانینی لێ فێربووەو پەسنی شێوەی تەدریس و پڕ عیلمی شەرەفەدینی کردوە (هەر ئەو، ١/١٠٨). لەوە دەچێ شەمسەدین ئەحمەد تاماوەی بەر لە ساڵی ٦١٧ مانگی، کەکوڕی مەنعە چۆتە حەج و زیارەت، لە فێرگە و لای ئەو دەرسی خوێندبێ و لە پاشان هەر لە هەولێر چۆتە خزمەت شێخ ئەبو جەعفەر محەمەدبن هیبە تولڵا بن موکەڕەم، خەریکی خوێندنی فەرمودە «: حەدیس» بووە و بوخاری خوێندوە و لە ساڵی ٦٢٣ شەمسەدین ئەحمەد، هێشتا هەر لە هەولێر بووە، کە لەگەڵ جەماڵەدین ئەورەحمان واسیتی شاعیری ناوداری سەردەم ناسیاو دەبێ، کە هاتبووە فێرگەی موزەفەری یە (هەرئەوێ، ١/٢١٥) و هەروا، لەگەڵ محەمەد کوری عونەین چاو پێکەوتنیان دەبێ (هەرئەو، ٥/١٥)، بەلاّم شتێ لەوان نابیسێ، هەروا لەگەڵ عیسابن سەنجەر هەولێری دۆستی پەیدا دەکا و عیسا، فرەیێ لە هۆنە و شیعرەکانی خۆی بۆکوری خەڵکان، دە خوێنێتەوە (هەرئەو، ٣/٥٠١). ئاخرین خەبەرێ کە لە خوێندنی شەمسەدین ئەحمەد لە هەولێر لە بە ردەسایە، ئەوە یەکە لای شێخ ئەسیرەدین میفەززەل بن عومەر ئەبهەری لە ساڵی ٦٢٦ مانگی لەدار حەدیس لە هەولێر، عیلمی خیلافی خوێندوە (هەرئەو، ٥/٣١٣) و لەرەمەزانی ئەو ساڵەدا شەمسەدین ئەحمەد، شاری هەولێری، بەحبێ هێشتووە (هەر ئەو، ٣/٥٠٣) و دوای چەن رۆژ گەیشتۆتە شاری موسڵ (هەرئەو، ٧/٩٨) هەروەکو خۆی لە مێژوەکەی خوێدا نوسیویەتی: «لە تاریخی ٦١٦ لە شاری موسڵ بەخزمەت کە ماڵەدین (ئەبوفەتح موسا بن شێخ رەزیەدین یونس بن محەمەد بن مەنعە) گەیشتم و لە هەمو زانینەکاندا بە ماموٚستایێ بێوێنم هاتەبەرچاو، لەخزمەت ئەو زانایە، فرە زانیاری فێربوم ئەشێ بڵێم:

Dr.Saleh Ebrahimi

زانایانی **هاوسەردەمی شایەدیان‌دا، کە پڕزا کەماڵەدین لە ۲۴ فەندا ئوستادە**، بۆوێنە لە ئوصولی‌دین، ئوصولی فیقھ، پزیشکی و تیب، فیقھ، حیکمەت، مەنتیق، هەیئەت، ریازیات، موسیقی و ئاواز، عیلمی ئەوفاق (: پیت‌زانی و پیت‌ناسی)، تەفسیر، حەدیس، تەورات و ئینجیل، فرە ئاگادار بووە» و لەموسڵەوە چوّتە حەڕان «هاران» هەر ئەو، ۸۱/۵) و لەوێشەوە چوّتە شاری حەڵەب کەلەو سەردەمەدا ناوەندیّ گرینگی عیلمی بووەو دەڵێن: کوڕی خەڵکان لە سەرەتای مانگی زیقەعیدە کەمیّ دوای مردنی یاقوت حەمەوی چوّتەشاری حەڵەب (هەر ئەو، ۱۳۹/٦) و چاوی بە عیزەدین کوڕی ئەسیر، کەوتووەو لە حەڵەب زۆر جار چوّتە زیارەتی کوڕی ئەسیرو لە نوسراوەکەی خوێدا فرە تەعریفی کوڕی ئەسیری کردوە (هەرئەو ۳۴۹/۳)، هەروەکو خوّی نوسیویەتی: لەوسەردەمەی کەلە هەولێر بووە، زیاتر لە ۱۰ جار لە هەولێرەوە چوّتە موسڵ تا لە خزمەت زیائەدین کوڕی ئەسیر، زانین و عیلم فێربیّ. لە سەر راسپاردنی موزەفەرەدین گوکبوری کوڕی خەڵکان لەگەڵ براکەیدا چوونەتە لای قازی بەهائەدین ئەبو مەحاسن یوسف بن شەداد و ئەویش فرە دڵخوّشی‌یان دەداتەوە و لە فێرگەی خوّی: (دار حەدیس) شاری حەڵەب دایان دەمەزرێنیّ و بالاترین مانگانە یان بوّ دابین دەکا، کوڕی شەداد، هەم خوّی دەرسی فیقھی پیّ دەوتن‌و هەم هەر لە حەڵەب لە و فێرگە لای شێخ جەماڵەدین ئەبو بەکرماهانی دەرسیان دەخوێند، تا شێخ جەمالەدین لە ٦۲۷ مانگی وەفاتی کرد و شەمسەدین ئەحمەد، چووەلای شێخ نەجمەدین محەمەد ناودار بەکوڕی خەبباز موسڵی فەقیھ و زانا بە عیلمی شەریعەت (د ٦۳۱ مانگی) فێرگەی سەیفیەی حەڵەب‌و بەشیّ لە کتێبی وەجیزی ئیمام محەمەد غەزالی، لای ئەو خوێندوەو فێربووە (کوڕی خەڵکان، ۷/ ۹۰، ۹۱، هەروا لە ٦۲۷ مانگی لە حەڵەب لای مووەفەقەدین یەعیش بن عەلی وێژاوەری ناودار، کتێبی لەمع ـی کوڕی‌جنی کورد، دەخوێنیّ (هەر ئەو، ۴۸/۷)، هەروا لای عەبدولەتیف ئەبو محەمەد، مووەفەقەدین بن یوسف بە غدادی، خوێندویەتی

EBAN پرینت اول ۱۳۸٦/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

و بە ناوی (شێخنا) ناوی بردوە (هەرئەو، ٧٦/٦) و لە پاشان بۆ زیاتر فێربون، دەچێتە دیمەشق و لە شەوالی ٦٣٢ مانگی لای ئەبو عومەر عوسمان بن ئەورەحمان ناودار بە کوڕی صەلاح شارەزوری و بۆ ماوەی ساڵێ لای ئەو دەخوێنێ (هەرئەو، ٣/٢٤٤). هەر لەوێ لەگەڵ جەماڵەدین محەمەدبن مالیك پێوەندی پەیدا دەکا (کوری کەسیر، ٢٦٧/١٣) و هەر وا لەشام لەگەڵ حافز سەلەفی (د ٥٧٦ مانگی و ١/٨٠ ز ـ و لە دواییدا لە میسر دەی بینێ و لە وان حەدیس فێردەبێ و ئیجازەی ریوایەتی لێوەرگرتون (کوڕی خەڵکان، ١/١٠٥) هەروا لەگەڵ جەماڵەدین بن مەتروح دۆستی سازداوە و لە میسر و شام نامەیان بۆ یەکتر نوسیوە و وتووێژێ عیلمی لە نێوا نیاندا، ئەنجام دراوە و جەماڵەدین زۆربەی شیعرەکانی خۆی بۆ خوێندۆتەوە (هەر ئەو، ٦/٢٦٠). کوری خەڵکان دوای ماوەیەك لە شامەوە چۆتە میسر، خۆی ئاماژەی بەوە کردوە کە لە ٦٣٣ مانگی چۆتە میسر (هەرئەو، ٣١٧/٥) و چەن مانگێ لە ئیسکەندەریە، رای بواردوە (هەر ئەو، ٣١٨/٤) و لەویشەوە چۆتە قاهیرە و لەوێ لەگەڵ زانایان و ئەدیبان پێوەندی گرت و لە ٦٣٧ مانگی چۆتە دیدەنی بەهائەدین زو هەیرکە زانایێ بۆوە، نوسەر، وێژەوان و شاعیر و زوربەی شیعرەکانی لای ئەوبیست و ئیجازەیشی لێوەرگرت کە شیعرەکانی نەقڵ بکا (هەرئەو، ٢/٣٣٢، ٣٣٦). هەروا چووەتە دیداری حافز زەکی یەدین مونزری، فەرمودەزانی میسر (هەرئەو، ١/١٠٦) ولە ئەصحاب بن عەبدوڵلا بن بیری (د ٥٨٤ مانگی و ١١٨٦ ز ـ)ئەدیب و حافزی ناوداری سەردەم، لە لای ئەو حەدیس فێر بووە و ئیجازەی ریوایەتیشی لێوە رگرتووە (هەرئەو، ٣/١٠٩) دۆستی کردنی کوڕی خەڵکان لەگەڵ کەسانێ وەك بەهادین زوهەیر و کوڕی مەتروح کە لە ئەمیرانی دەر باری ئەیوبی بوون، بێجگە لە فایدەی عیلم و زانین، بوونەتە هۆکە لە قاهیرە بەجێ نشینی قازی قوزاتی ئەبولمحاسن بەدرە دین یوسف ناودار بە قازی سنجار، هەڵبژێردرێ. لە ٢٤٩ کە کوڕی مەتروح ئەدیب و یاری دێرینی شەمسەدین ئەحمەد،

Dr.Saleh Ebrahimi

وەفاتی کردوە، چووە لە سەر جەنازەکەی نوێژی کردوە (هەرئەو، ٦/٢٦٦). دوای ماوەیەک کە لەوە دەچێ لە ساڵی ٦٥٤ مانگی و ١٢٥٦ ز -بوبێ، دەس دەکا بە نوسینی کتێبی وەفەیاتی ئەعیان (هەر ئەو، ١/٢١). لە ساڵی ٦٥٦ مانگی نە خۆشی یەکی وەک، تاعون یا کولیرە (وەبا) لە میسر پەیدا ببو کە فرە خەڵکی لە ناوبردبوو شەمسەدین ئەحمەد -یش توشی ئەو نەخوشیە ببو، بەلاّم سەرەنجام چاک ببوەوە (هەرئەو، ٢/٣٣٨).

دوای ٢ ساڵ لە کاتی کوژرانی سەیفەدین قەتەر کە بیبرس دەبێتە فەرمانڕەوای میسر و شام (٦٥٨ مانگی). بیبرس کە پێی دەزانی کە خەڵک لە نەجمەدین بن سنی دەولە: قازی قوزاتی شام نارازین، لای دەبا و شەمسەدین ئەحمەد لەجێی ئەو دەکاتە قازی قوزاتی شامو هەروا دەیکاتە بەرپرسی ئەوقاف و بارستان (: نە خۆشخانە) و فێرگە و فێرانکوکانی دیمەشق و تەدریس لە ٧ فێرگە و فێرانکوی ئەویێ پێی دەسپێرێ (ئەبو شامە، ٢١٥)، بەلاّم لە ٦٦٠دا، بە قازانجی شێخ شیهابەدین ئەبو شامە میقدەسی، دەس لە تەدریس لە فێرگەی روکنیە هەڵدەگرێ و تەنات؛ و تویانە: خۆیشی لە دەرسی ئەوا حازربووە و عیلمی لێ فێربووە (هەرئەو، ٢١٦، کوڕی کەسیر، ١٣/٢٣٥)؛ هەروەکو لە سەر دەرسی ئەو لەدار حەدیسی ئەشرەفیەیش حازر بووە (٦٦٢ مانگی). (هەر ئەو، ١٣/٢٤٢). لە جەمادی ئەوەڵ ٦٦٣ مانگی بە دەستوری بیبرەس بۆ هەریەکە لە ٤ مەزهەبەکە، قازی قوزات دانراوە. کەچی تا بەرلەوە قازیانی مەزهەبەکانی تر، هەروەک جێنشینی کوڕی خەڵکان داوەریان کردوە (ئەبو شامە، ٢٣٥ - ٢٣٦؛ کوری کەسیر، ١٣/٢٤٦، (٣٠١)، شەمسەدین ئەحمەد، هەرواکاری قازی قوزاتی لە دیمەشق بە ئەستۆ بو تا لە ساڵی ٦٦٩ مانگی دوای ١٠ ساڵ داوەری کردن، لابرا و کوڕی صائیغ لە جێی ئەو دانراوە (بونینی، ٢/٤٥٢) و دوای ئەوەگەراوەتەوە بۆ قاهیرە و خەریکی نوسینی کتێبی وەفەیات ئەعیان بووە (کوڕی خەڵکان، ٧/٢٥٩) لە مانگی زیحەجەی ساڵی ٦٧٦

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

مانگی بە ناوی قازی هەڵدە بژێر درێ و دەی نێرنەوە دیمەشق (هەر ئەو، عەباس ۴۹/۷)، شەمسەدین ئەحمەد، لە موحەرەمی ٦٧٧ مانگی گەیشتۆتە دیمەش (عەباس ۴ / ی)، عیزەدین ئەیدەمیر جێنشینی حاکمی دیمەشق و میرەکانی تر لەگەڵ ئاپورەیێ فرە لە خەڵکی ئەوێ دەچن بە پیریەوە (صەفدی، ۷/ ۳۰۹، ۳۱۰).

لە زیحەجەی ئەو ساڵەدا فێرگەی نەجیبەی شاری دیمەشق دامەزرا و شەمسەدین ئەحمەد بۆ تەدریس لەوێ حازر بوو لە پاشان کەماڵەدین موسا (کە بە خۆشی و رێزدانان بۆ کەماڵەدین موسابن یونس بن سەنعەی ئوستادی خۆی، کوری خۆی بە ناوی ئەو، ناونابو). کوری خۆی بۆ تەدریس دە نێرێتە ئەوێ (کوری کەسیر، ۱۳ / ۲۸۰). لە ٦٧٨ مانگی، باری رامیاری میسر و شام گۆرا و ئاژاوە سازدرا و سەعید ناصرەدین کوری بیبرس لە کار لابرا و عادل سەلامش کرایە حاکم و لە رەجەبی ٦٧٨ مانگی عادلیش لابراو مەنسور فلاوون بووە حاکمی سەرتاسەری میسر و شام، ئەو ئاڵ و گۆرانە بووە هۆ تا سەنقور ئەسقەر ببێتە بریکاری حاکمی دیمەشق و لە جێیێ عیزەدین ئەیدەمیر دانیشێ، بەلام عیزەدین پەیرەوی لەفلاوون و سەنقور نەکردو لافی سەر بە خۆیی لێدا و قازی یەکان، زاناکان و مەزنەکانی شار هەمو عیزەدین یان قەبوڵ بو (کوری کەسیر، ۱۳ /۲۸۸ ـ ۲۸۹، ۲۹۰). فلاون ئەمیر عەلەمەدین سەنجەر حەلەبی بۆ سەرکوتکردنی عیزەدین، نارده دیمەشق و ئەویش لیێ راسا، بە قسەی دەواداری (۲۳۸/۸) جاقازی شەمسەدین ئەحمەد، لەوکاتەدا فتوای دابو کە خەڵکی بەرەنگاری میسریان بن و شەریان لەگەڵ بکەن، جاکاتێ عەلەمەدین بە سەردیمشقا زاڵ بو (سەفەر ـ ی ٦٧٩ مانگی و ژوەنی ۱۲۸۰ زاینی، شەمسەدین ئەحمەد ـ ی لابرد و لای سەروی خانەقای نەجیبیە زیندانی کرد و لە فێرگەی عادلیەی کەبیر، کە ماڵی لەوێ بوکە ل و پەل و شرەکانیان خستەدەرێ، بەلام لەو ماوەدا فلاوون بەخشینی گشتی راگەیاندو شەمسەدین ئەحمەد، لەجیێ خۆی کرایە قازی و تەنانەت خەلاتو براتی بۆ نارد و دۆستی دێرینی خستەوە بیری (کوری

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

کەسیر، ۳/۲۹۱). هەر چەندە کوڕی خەڵکان، لە مانگی زیحەجەی ٦٧٩ مانگی کرایە قازی حەڵەبیش (هەرئەو، ۲۹۲/۱۳) بەڵام لە محەڕەمی ٦٨٠ مانگی لە سەر کورسی قازی گەری لابرا (کوڕی صقاعی، ٦) و لە فێرگەی نەجیبیە کە بە دەس کەماڵەدین موسا ـ ی کوڕی بوو، دانیشت و ۳۰۰ دیرهەمی مانگانە بۆ بڕیوّوە (عەباس، ۴ی، بەنەقڵ لە کەماڵەدین موسا)؛ لە پاشان لە سەفەری ٦٨١ مانگی، لە فێرگەی ئەمینیە خەریکی تەدریس بووە و تا ئاخرین ساتی تەمەنی عومری شەریفی ماموّستا و دەرس بێژ بووە (نەعیمی دیمەشقی، ۱/۱۹۲) لەدواییدا تا چەن مانگ لە سەرجێ‌و نە خوّشبو و لە ۲٦ ڕەجەب لە فێرگەی نەجیبیە وەفاتی کرد و جەنازەکەیان بەعەشقی مەولانا خالید شارەزوری، لە داوێنەی کێفی قاسیون ناشت کە جێیّ گلکوّی زوّرێ لە زانایان بو، (عەباس، ۴ / ت؛ کوری کەسیر، ۱۳/۳۰۱، قیس؛ کوڕی قازی شەهبە، ۲/۲۱۴).
کوڕی خەڵکان بە سەرنج دان، بەوە کە لەو سەردەمەی‌کە قازی بووە، فەقیهێ پڕزاناو داوەرێ دادگەر، هاتبووە ژمار (کوڕی قازی شەهبە، ۲/۲۱۳) وەلای فەقیهانی زانا وگەورەی سەردەم، زانست فێر ببو، گرینگی یەکی تایبەتی بە فیقهو ئوصول، دەدا، بەڵام لە زانستی مێژو، نەحو و ئەدەب و وێژاوەری عەرەبیش دەسێ فرەباڵای هەبووە، شەمسەدین ئەحمەد لە رابوردوا لەگەڵ زانایان و ئەدیبان و شاعیرانێ وەک: بەهائەدین زوهەیر، کوڕی خەیمی، ئەبوحوسێن جزار، کوری مەتروح و جەماڵەدین مەحمود، هەولێری (کوڕی خەڵکان، ۲/۳۳۲، ۳۳٦، هەروا بڕوانە ۲/۱۰٦، ۳۴۲، ٦/۲٦۰، ۲٦۵). لە بەرئەوەی شەمسەدین ئەحمەد ئەونە لە سەر دیوانی شیعری شاعیران و دیوانی وێژە و وێژەوانان کەسانێ وەک (بحتری، مبرّد فرەزدق و متنبی) کاری کردبو، زانایان بە شیعر ناس یانزانیوە (یافیعی، ۴/۲۱۴)، ئەو لە هەموزاناو ئەدیبێ زیاتر بە دیوانی متنبی ناسیاو بوە (هەر ئەوێ) و بیروڕایێ جێیّ سەرنج لە بابەت شیعر و شاعیراندا لەکوڕی خەڵکان بە جێیّ ماوە (بوّوێنە، ۴/۱٦۱، ۴۲۴، ۴۴۱، ۴٦۴، ۱۴/۵، ۱۹۰، ۱۹۱)

EBAN پرینت اول ۱۳۸٦/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

شەمسەدین ئەحمەد، خۆیشی لە دانان و هۆنەی غەزەل و چارینە، فرە بە توانا بووە و شیعرەکانی ئەویان بەباش و لەتیف و پڕ خەیاڵ و ورد، داناوە (سبکی، ۸/۳۳؛ کوڕی کەسیر، ۱۳/۳۰۱؛ بۆ هەندێ لە هۆنەکانی ئەو بڕوانە: عەباس، ۷/۹۱ ـ ۱۰۷) لەو نوسراوانەی کە دوای سەرکەوتنی بیبرەس لە شام، ئامادەی کردون (دوا داری، ۸/۱۰۹ ـ ۱۱۱) و لەکتێبی وەفەیات ئەعیانیش جوان دەردەکەوێ کە لە دەق و پەخشان نوسیندا دەسێ فرە باڵای هە بووە.

کتێبی وەفەیات ئەعیان و ئەنبائی ئەبنائی زەمان (هـ م) ئەو لە نوسینی ئەو کتێبەدا، کە ماوە، بۆ ماوەی ۱۸ ساڵ یانی لە ساڵی ۶۵۴ مانگی لە قاهیرە تا ساڵی ۶۷۲ مانگی، درێژەی کیشاوە (کوڕی خەلکان، ۱/۲۱، ۷/۲۵۸)، وەفەیات... لە نەوعی خوێداکەم وێنەیە. شەمسەدین ئەحمەد، راڤەی حاڵی کۆمەڵێ فرە بەرچاوی لە زانایانی زانینەکانی جیاجیا و ئەمیران و وەزیرانی، کۆکردوتەوە، کە لە ماوەی چەن ساڵ، لەکتێبەکانی نوسەرانی وەرگرتووە یا لە مرۆڤی زاناو ئاگاداروجیێ دڵ نیابون بیستویەتی و یاد داشتی کردون (هەرئەو، ۱/۱۹، ۲۰) یاخۆی کە لەگەڵ زانایان و وێژاوەران و شاعیران و نوسەراندا، دۆستی و پێوەندی هەبووە، لیێ وەرگرتون و نوسیویەتەوە، لەوە دەجێ بێجگە لەو کتێبەپر بایەخە، نوسراوی تریشی هەبێ کە بەدەس ئێمە نەهاتووە (ئەبو لفیدا ئەییوبی ۳/۱٦). بە تایبەت کە صەفدی (۷/۳۰۸) نوسیویەتی کە ئەو چەن کۆمەڵێ وتاری ئەدەبیشی هەبووە. فرەیێ لە نوسەران، فرە پەسنی شەمسەدین ئەحمدیان لە بابەت خووئاکار و ئەخلاقی حەسەنەوە بۆنوسیوەو بەچاک و ئەخلاق چاک ناویان بردوە و بە مرۆڤێ خوو ئاکار و ئەخلاق جوان و خۆش خو ناویان بردوە (یافیعی ۴/۱۹۳؛ کوڕی تولون، ۱/۱۹۳) و هەروا بە مرۆڤێ سەخی و دڵ و دەرون گوشادو چاک و پاکداوێن یان زانیوە و یادیان کردوە، عەباس ۷/۵٦ بە نەقڵ لەکوڕی شاکیر. تەنانەت لە سەردەمی نەداریدا پوول و ماڵێ کە بیبرەس بۆی ناردبو، وەری نەگرتبو (صەفدی،

Dr.Saleh Ebrahimi

۳۱۱/۷) و لە داوەری کردندا قەتڵای نەداوە (هەرئەو، ۷/ ۳۱۰، ۳۱۱)، هەر لە بەر ئەوە بووە کە دوبارە کراوەتەوە، قازی دیمەشق و خەڵک کوڕی شادیان لە خۆشیان بۆ سازداوە (کوڕی کەسیر، ۲۷۹/۱۳ ، ۲۸۰ ، ۲۹۱). بەو حاڵە شەوە، هەندێ ئەویان بەکاری ناپەسەند و لافی دروزنی کە خۆی بە بەرمەکیانەوە، ئەنوسێنێ، تاوانبار کردوە. بەڵام شەمسەدین ئەحمەد خۆی وەڵامی هەندێکیانی داوەتە (صەفدی، ۳۱۲/۷، ۳۱۳).

لە بابەت مەزهەبی شەمسەدین ئەحمەد، کە هیچ شک و دودڵی یەک نیەکە لە سەر ڕێبازی ئیمام شافیعی بووە، بەڵام و تویانەکە محەمەد بن شێخ محێدین ناودار بە ئەسلەمی لە کتێبی تەرجەمەی عەبقەری و صەولەتی حەیدەریەدا، لە بەرئەوەی کوڕی خەڵکان لە هەندێ سەرچاوەی شێعە؛ کەڵکی وەرگرتووە، بە شێعەی زانیوە (عەباس، ۵۵/۷). هەرچەند هەندێ لەدۆستانی، کەسانێ وەک ئەبومەحاسن شەواو یوسف هەولێری شاعیری شێعە بون و ئەویش خۆی شیعری فەرەزدەقی لە پەسەندی ئیمام زەینە عابیدین لە کتێبەکەی خۆیدا هێناوە (۹۵/٦)، بەڵام ئەوە نابێتە بەڵگە چونکا ئەوە لە لایەکەوە بێ لایەنی ئەو نیشان دەدا و لە لایێ دیکە شەوە، دە بێ بێژین، شێعە مەزهەبەکان، کاتێ مەبەستێ یا پەسنێ لە نوسراوە و کتێبی نوسەرانی سونی مەزهەب دەبینن، بە پەلە رادە گەیێنن کە ئەو کەسە، شیعەیە، کەچی وانیە، فرە کەس لە شاعیران و نوسەرانی کوردی سونی هۆنەیان لە پەسنی ئیمام حوسێن و حەسەن و ئەوانی‌ترا، هۆنیوەتەوە یا شتیان لەو بابەتە وە نوسیوە و ڕێبازیشیان نەگۆڕیوە، تازەدین یا مەزهەب شتێکی عاریزی و تایبەت بەو کەسەیەکە ئەو دین و ڕێبازەی هەیە، نوێژ کردن یا نەکردنی نە زیان نەقازانجی بۆ کەسێ ترنیە، هونەر ئەوەیە مرۆڤ بۆ ئاسودەیی و خێر و خۆشی و شادی خەڵک بکۆشێ، پەرە بەکشت و کاڵ، ئاژەڵداری، سەنعەت، تیکنیک، عیلم، هونەرو پەرە بەزمان، فەرهەنگ بدا، ئێمەی موسوڵمان لە بەر ئەو **بیرە کۆنەو خۆبینی و بە دفەربینی بە**

Dr.Saleh Ebrahimi

جۆرێ دواکە توین و ئەو بەرق و کارە بایە، کەدنیای شەوی بۆکردوینەتە رۆژ و بووەتە هۆی بە ختەوەری و ژیانێ خۆش، کە بۆتە بنەرەت بۆگشتکارێ، فروکە، ئوتومبیل، رادیو، تلویزیون یەخچال (ساردینگ) **روناکی مالان، بەکارکە وتنی کارگە و... یا سازدانی تلویزیون، موبایل، تەلەیفون و... هیچی لەبیرو مێشکی ئێمەی موسولمان، سەر چاوەی نەگرتووە، نابێ لەوە زیاتر بەو قسانە خۆمان فریو بدەین،** دیارە بەم فەرمودەیش [باشترینی مروڤ ئەوەیە کە خێری بۆ خەلک هەبێ] رەنگە هەر ئەوانە کەئە و شتە بەکە لکانەیان سازداوە و خەلکی قانزاجێ فەرەی لێوەردەگرن، هەر ئەوان بە هەشتیبن، تۆ وردبیر بکەوە، نە خۆش کە نیازی بە نەشتەر گەری هەبێ و بەرق نەبێ، یا لەکاتی نەشتەر گەریدا بەرق بروا. هیوا دارم لانی کەم موسولمانانی کورد، لەمە و لا رێگای عیلم و زانین زیاتر بگرنە بەر تا لەوە زیاتر مەزلوم و **دا بە شکراو و بە شخوراو نەبین، با یەکبین** و زانابین تا بە **پەلەسەرکەوین، کورد نەتەوەیە یەکی شادە، ئەگەر دەولەتی خۆی هە بێ فرە زو بە نەردیوانی تەرەقیدا سەردەکەوێ، ئازادی و سەر بە خۆیی بێ یەکبون بەدەس نایێ. ـ**

سەرچاوە: کوڕی خەلکان، وەفەیات، کوڕی شاکیر، محەمەد، فەواتی وەفەیات بە کۆششی ئیحسان عەباس، بیرۆت، ۱۹۷۳ز ـ کوری صنفاعی، فەزلوللابن ئەبی فەخر، تالی کتێبی وەفەیات ئەعیان، بەکۆششی ژاکلین سوبلە، دیمەشق، ۱۹۷۴ ز ـ بن تولون، محەمەد قەلائید جەوهەریە، بەکۆششی محەمەد ئەحمەد دیهمان، دیمەشق، ۱۴۰۱ مانگی و ۱۹۸۱ ز ـ بن قازی شەهبە، ئەبو بەکر بن ئەحمەد، تەبەقاتی شافیعی یە، بە کۆششی حافز عەبدحەلیم خان، حەیدەراوای دیکەن، ۱۳۹۹ مانگی و ۱۹۷۷ ز ـ کوری کەسیر، بیدایە و هیدایە، ئەبوشامە، ئەو رەحمان بن ئیسماعیل، تەراجیم ریجال قەرنەین، بە کۆششی عێزەت عەتار حوسێنی، قاهیرە، ۱۳٦٦ مانگی و ۱۹۴۷ ز (ئەبولفیدا، موختەسەر لە ئەخباری بەشەردا، بیروت، دارمە عریفە؛ ئەسنەوی عەبد رەحیم بن حەسەن، تەبەقاتی شافیعیە، بە کۆششی عەبدوللا جەبوری، بەغا، ۱۳۹۰

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

مانگی و ١٩٧٠ ز ـ جەبوری عەبدوڵلا، بەرکول و کۆبە لە سەر تەبەقات (بڕوانـنە: ئەسنەوی هەر لەم سەرچاوەدا)، خوانساری، محەمەد باقر، ڕەوزات جینان، تاران، ١٣٨٢ مانگی و ١٩٦٢ ز ـ دواداری، ئەبوبەکر، بن عەبدوڵلا، کە ئزدور بەکۆششی ئۆلروخ هارمان، قاهیرە، ١٣٩١ مانگی و ١٩٧١ ز ـ زوبەیدی تاج عەروس، سبکی، عەبد وەهاب بن عەلی، تەبەقاتی شافیعی یەکوبرا بەکۆششی عەبدمیفتاح محەمەد حلو و مەحمود محەمەد تناحی، قاهیرە، ١٩٧١ ز ـ صەفدی، خەلیل بن ئیبک، وافی بە وەفەیات، بەکۆششی ئیحسان عەباس، بێروت، ١٣٨٩ مانگی و ١٩٦٩ ز ـ عەباس ئیحسان، سەرەتا لەسەر وەفەیات (بڕواننە: کوڕی خەڵکان هەر لەم سەرچاوە) نەعیمی دیمەشقی، عەبد قادر، بن محەمەد، دیراس لە تاریخی مەداریدا بەکۆششی جەعفەر حوسێنی، دیمەشق ١٣٦٧ مانگی و ١٩٤٨ ز ـ یافیعی ـ عەبدوڵلا بن ئەسعەد، میرئات جینان. حەیدەراوای دیکەن، ١٣٣٧ ـ ١٣٣٩ مانگی؛ بونینی، موسا بن محەمەد، پەراوێزی میرئات زەمان، حەیدەراوای دیکەن، ١٣٧٥ مانگی و ١٩٥٥ ز ـ صادق سەجادی، دایرە تولمە عاریفی بوزورگی ئیسلامی ج ٣ پەرەی ١٤٦٢ تا ٤٩٥ چاپی ١٣٦٩ هەتاوی، تاران، ئەبو عەبباس شەمسەدین ئەحمەد کوری محەمەد کوری ئەبوبەکر کوری ئیبراهیم، کوڕ (خەلکان)، کوری باوەك، کوڕی عەبدوڵلا کوڕی شاکە لەو ناز ناوی کوڕی خەلکان ـ ە ـ کە گوندێکە، بە ناوی (خل)ی باپیری کراوە. هەروەکو کوری موستەفی ئاماژەی پێکردوە (ج ١ پەرەی ٣٨٣ و ج ٢ قازی هەولێر و کتیبیژو بەیر بیلال پەرەی ١٨ و ١٩ و ٢٠ و ٢٢).

□ کوڕی خەلکان لە ١١ مانگی ڕەبیعی ئاخر لە ساڵی ٦٠٨ مانگی لە شاری هەولێر لە نێو بنە ماڵە یەکی خاوەن ئەسڵ و نەسەبی فرەکۆنی کوردەواری لە دایک بووە و پەروردە کراوە و بارها تووە و لە سەرەتاوە لە فێرگەی شیهابەدین محەمەد، کوڕی ئیبراهیم خەلکانی، باوکی خۆیی خویندو یەتی، کە باوکی یەکێ لە زاناکانی ئاخر و

Dr.Saleh Ebrahimi

ئۆخری سەدەی ٦ و سەرەتای سەدەی حەوتەم بووە لە کوردستاندا، (تاریخی سەنیە لە تاریخی قوستەنتەنیە چاپی ١٨٨٧ ز بیروت) و دوای ئەوە کەباوکی لە (٦١٨ مانگی وەفاتی کردوە، چوٚتەشاری موسڵ و لە فێرگە و دەرسی کەماڵەدین کوڕی یونس خریکی خوێندن دەبێ و لە ساڵی ٦٢٦ مانگیدا دەچێتە شاری حەڵەب و لە فێرگەی بەهائەدین ئەبو مەحاسن یوسف کوڕی شەداد، بە تەواوی زانستی فیقهـ فێر دەبێ و لە خزمەت ئەبو بەقا یەعیش کوڕی عەلی نەحوی، زانینی نەحو فێر دەبێ. ـ نوسراوەکانی کوڕی خەلکان ـ ١ ـ وەفەیات، ئەعیان و ئەنبائی ئەبنای زەمانە لە ناساندنی فرەیێ لە زانایان، خواناسان، شاعیران و ئەدیبان: (ویژە، ویژەوانان: وێژاوەران)، پاشایان، میرانی سەرناس کە لە روانگای راستی و دروستی مە بە ستەکان و راستنوسین بە تایبەت لە بابەت راستی ساڵی لە دایک بوون و مردنی ئەو ناودارانەوە، فرەجیێ باوەرِود لنیاییە. کتێبی صەلاحەدین ئەیوبی ئەرمەنی نیە، زەرزاری و رەوەندی (دوین)ی هەولیر (پەرەی ٨٣ چاپی ٢٠٠١ ـ ز هەولێر) تە باقاتی شافعی سەبوکی ج ٥ پەرەی ١۴. ئەعلامی زەرەکلی ج ١ پەرەی ٢٢٠ چاپ ساڵی ١٩٨۴ ز بیروٚت و تاریخی مەشاهیری کورد، خواناسان، زانایان، ویژاوەران و شاعیران ج ١ نوسراوی پرزانا بابامەردوٚخ روٚحانی شێوا پەرەی ٩١ و ٩٢ چاپی سروش تاران ١٣۶۴ هەتاوی و کوڕی خەلکان کە لە ٢٦ رەجەب لە ساڵی ٦٨١ مانگی لە شام وەفاتی کردوە ولە دیمەشق نێژراوە کە بەرانبە رە لە گەڵ (١٢١١ ـ ١٢٨٢ ز) ـ کوڕی خەلکان بە کورەکەی خوٚی وتووە: من کوردم لە هوٚزی زەرزاریم و باپیرانم کوٚمەڵی مەجوسیِ زەرِ دەشتی بون (ئەم قسەنیشانەی ئەوە یەشانازی بە کورد بونی خوٚی کردوە) (وەفەیات ئەعیان پەرەی ٢٠ هەرئەویٚ و کتێبی صەلاحەدین سەرسام پەرەی ٨١ هەرئەویٚ)، زبێربیلان، یەکێ لە هوٚی سەرکەوتنی کوری خەلکان کە بوٚتە قازی قوزاتی میسر، بەدرەدین سنجاری زەرزاری بووە، چونکا خەڵکی چیای کوردستان وهاو خوٚین و لە یەک نەتەوە و لە یەک نیشتمان بون (تاریخی هەولێر زبیربیلان پەرەی ٦٢ و

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

٣) بە نەقڵ لە (عەبدولخالق سەرسام هەرئەوێ)، کوری خەلکان خۆی نوسیویەتی: من کوردی هەولیروزە رزاریم (پەرەی ٢٩ و ٢٠، زیربیلال نەقڵ لە وەفەیات ئەعیان ج ٧ عوقودولحان ١/ ٤٤٧ بە نەقڵ لە عەبدولخالق سەرسام).

کوڕی خەلکان چۆتە دیمەشق لە خزمەت پرزاناکوڕی صەلاحی کوردی شارەزوری خوێندویەتی. (کوری صەلاحی شارەزوری لە زانینی تەفسیر، فەرمودە، فیقهو ئوصول بێ وێنە بووە و لە ٥٧٧ مانگی لە هەولیر لەدایک بووە و لە ٦٤٣ مانگی لە دیمەشق وەفاتی کردوە و لە فێرگەی ناصریە: صەلاحەدین ئەییوبی و لە فێرگە ـی ست شام زمورد خانی خوشکی صەلاحەدین تەدریسی کردوە). کوڕی خەلکان لە ساڵی ٦٣٧ لە قاهیرەی میسر بۆتە نایب و یاریدەدەری قازی یە لقوزات بە دردین سەنجاری و لە دوایدا بۆتەقازی شام و ١٠ ساڵ لە وێ قازی بووە و لە پاشان یەکێکیان لەجێ دانا و دوبارە گەراوە تەوە بۆ میسر و دوای ٧ ساڵ دوبارە بەناوی قازیەلقوزات لە شام دەس بەکاربو و شاعیرانێ فرە هەمیشە لە خزمەتی دابون و لە مرۆفانی و دڵ و دەرون گوشادی و نیعمەتی ئەو کەلکیان وەرگرتووە و لە پەسنی ئەو قەسیدە و هۆنەیێ فرە دانراوە. بۆ نمونە رەشیدەدین فاروقی لە بارەی قەزاوەت و داوەری ئەو لە شام و ماوەی لادرانی، لەو بارەوە قەسیدەییکی هۆنیوەتەوە (انت فی الشام مثل یوسف فی مِصْرَ ـوَ عِندی أَنَّ الکرام جناسُ و... کوڕی خەلکان بە یارمەتی پاشا و قازی یە کوردەکان لە هەو لیرەوە چۆتە میسر و شام و کراوەتە قازی قوزات چون لە هۆزو هاو خوێنی ئەوان بووە، ئەوە باش **نیشان دەدا نەتەوەی کورد لەو رۆژگارەدا نە تەنیا لە باری را میاری و سپایی لە پێش و باڵا دەس بووە، بە ڵکو لە هەمو بوارەکانی مرۆفانی و ژیاندا بە تایبەت لە بابەت هەستی رەگەز دۆستی و یارمەتی دانیهاو خوێن و دابین کردنی ئاسایش و خۆشی و پەرەدان بە خوێندن و ریزگرتن لە خوێندەوار و زانایان.** وە سەرنجدان بە فەرهەنگ و کومەگی کردنی کۆمەڵایەتی و ئابوری و ورد بونەوە لە مرۆفی لە کارزان و بە کە ڵک بوکورو

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

کۆمەڵەی مرۆڤانی و دابین کردنی دۆستی و پێکەوە سازان و ئاشتی و یەکیەتی.

□ جێی سەرنج و وردبونەوەیە لە و سەردەمەدا خەڵکی کوردستان بە زمانی کوردی دایک و باوکی خۆیان قسەیان کردوە، بەڵام بە زمانی قورئان خوێندویانە و نوسیویانە، زانایێ وەک کوری خەلکان باوەکو شانازی و فەخری بەکوردبونی خۆی کردوە ئاورێکی بۆ سەرزمانی شیرینی کوردی نەداوە تەوە، هەرچەند سوڵتان صەلاحەدینیش لە کاتی پیویستا لەگەڵ یارانی بە زمانی کوردی ئاخاوتووە و قسەی کردوە، ئەگەر قسەکە نهێنی بوبێ تا ناموّتیان نەگا، هەرچەن نایشکرێ فرەگلەوگازندە بکەین لەو زەمانەدا خەڵکی موسوڵمان خویان بەزمانی قورئان گرتبو و سوڵتان صەلاحەدینیش بە جەنگی خاجدارانەوە، سەری قاڵ بووە ومردنیش فرەزوهات بە پیریەوە و دوای وەفاتی ئەویش، شەر و هەڵلاّ و بگرەو بەردە موّلەتی نەداوە یا لەکەمتەر خەمی‌نوسەران و شاعیران و روناک بیران، سەرچاوەی گرتووە کە کورد لەو رۆژگارە، پڕلە شانازیەدا سەرنجیان بە خوێندن‌و نوسین بە زمانی کوردی ڕەداوە. **کەچی ئەو هەموە زاناو دانایانەیان لە نیوّ کوردا پیگەیاندوە کە مایەی فەخر بۆکورد و عەرەب و عەجەم بون** هەروەک کوری خەلدون دەلێ: (ئێمە لە ماموّستاکانی خوّمان لەکوّڕی خوێندن و فیّر بوندا بیستمان کە ئوصول و ئەرکانی زانینی ئەدەب: (ویژەو ویژەوانی) ۴ ـ دیوانە ـ ۱ ـ أَدَبُ الکَاتِبْ ابن قتیبە کوردی دینەوەری کرماشان. ـ ۲ ـ نوادر أبوعلی قالی کوردی دیار بەکری ئامێدی، هەرکەسێ هەرچی بڵێ یا بنوسێ لەو بارەوە هی ئەوانە و لەوانی وەرگرتووە. ـ ۲ ـ کتێبەی دیکە: کاملی موبەریدو بەیان و تەبینی جاحیزە (پەرەی ۱۱۷۵ چاپی ۱۳۶۲ تاران بەر کوتی **کوڕی خەلدون ج ۲ تەرجەمەی محەمەد پروین گونابادی بلاّوکی** عیلمی و فەرهەنگی) و **ئیمام موحەمەد غەزالی فەرمویەتی: فەرهەنگ و زانیاری ئیسلامەتی لەسەر سێ (۳) ستون دانراوە، ـ ۱ ـ ستونی زانایانی دینەوەری** کوردی کرماشان ـ ۲ ـ ستونی ۲ زانایانی دیار بەکرو ئامێدی کوردستان ۳ ستونی ۳ زانایان و عولەمای شارەزور

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

و هەڵەبجە (هەڵەبجەی سوتا و هیروشیمای کوردستان، لە پاشان ئیمام غەزالی فەرمویەتی: ئەگەر خوا عولەما و زانایانی ئەوسیّ (۳) بەشەی پییّ نەدا باین، دینی ئیسلام ئاوەها قەوام و دەوامی نەدە بووا (خەدەماتی موتە قابیل نوسراوی مورتەزا ئوستاد موتەهەری چاپی ساڵی ۱۳٦۳ هەتاوی چاپی ئەوەڵ، تاران و سەرەتای دیوانی عارفی رەببانی مەلا ئەحمەد جزیری بە قەڵەمی لێکوڵە رو ـ موتەرجیم و شاعیری ناودری کورد هەژار چاپی ۱۹۸۱ ر ـ پەرەی ۹۱ یا ئەوە کە سەیید محەمەد خاتەمی سەرکۆماری ئێران لە قسەکانی خوّیدا رای گەیاندوە «ئیسلام و ئێران مەدیون و مەرهونی کوردە، ئەگەر کورد نەبوایێ دیار نە بوو ئێران چی بە سەردەهات (رۆژنامەکان) کەریمخانی زەند، نە خوێندەوار بووە و لە ئێران حوکومەتی کردوە و بلواری کەریمخانِ زەند لە تاران بە ناوی ئەوە، ئیستایش خەڵکی شانازی بە کەریمخان دەکا، کەدادگەربووە، نەوەک شایمارزو حاکمەکانی تر، جێی گلەوگازندە نەبووە و صەلاحەدینی ئەییوبی و بنەماڵەی ئەوکوردانە جێی فەخرن.

کوڕی موستەوفی کەباسی (ئەبو حەفس عومەر کوڕی ئیبراهیم کوڕی ئەبوبەکر، کوڕی خەلکان دەکا، دەنوسێ: خەڵکی گوندێکن کە بە ناوی باپیریان کراوە: (خەل + کان) لەسەر دەستوری زمانی کوردی. (تاریخی هەولێر ج ۱ لەکوّبەی ۳۸۳ و ج ۲ پەرەی ۴۷۳) لەوە دەچێ یەکێ لە باپیرانی بە (خەل) ناو براوە و ناوێ مەشهور و ناسراوە و گوندی خەلکان بەو نیسبەت دراوە. ئێستایش کورد بەو شێوە ناوی گوندەکانیان دەهێنن: سلێمانی، صاڵحاوا، سەیداوا یا بە ناوی لێکدراو، وەک بونگینەی هادی، خەلانەی بیاوی، مام خالاّن یا لە سەرشێوەی کوّن سەیدەکان، خاڵەکان، باڵەکان، مەمەکان، مەلەکان، وشەی (کان) لێرەدا بە واتای کانی (منبع) دێ (کان) یانی شوێن، زێد، جێی، هەر وەکو گاکان فرەجار ئەم (کافە)، دەقرتێ هەروەک (جوندیان) کە جندیکان بووە، هەروەکو هاملتون (لە ریّگای کوردستان) نوسیویەتی، پەرەی ۹۸ تەرجەمەی

EBAN پرینت اول ۱۳۸٦/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

جرجیس فەتحوللاّ و (کان: جێی، جندیکان: جیێ جنوٚکە. ـ یانی (خەلان) لە (خەلکا) وەرگیراوە هەر بەو مانایە و واژەکەیش کوٚنەو دەگەرێتەوە بوٚ سەردەمی (ئاتر پایگان) زەنجان: (زەنگان) جورجان (گورگان). لەکوردەواریدا پیر، پیرو چاک فرەن، وەک پیر حوسێن زەرزاری: شێخ زاهد ئەبو عەبدوللاّ ئەبی‌بەکر (تاریخی هەولێر پەرەی ٧٢ زبیر بیلال و کوری موستەوفی ج ١ پەرەی ٢٧٣) و ناوی (خەل) کەلە نیوٚکوردا هەبووە، هەروەکو (خەل) بن قورەیش ئەسنهی. کوری موستەفی ج ٢ پەرەی ٨٥٤ ـ (خەل) کوری ئەبی حوسێن. کوری موستەوفی ج ١ هەرئەوێ و (باخەل) لە شێرکوٚبن باخەل زەرزاری (سیرەی صەلاحەدین، کوری شەداد چاپی میسر ١٩٦٤ ز (٧) ـ زاراوەی (زەر زاری) کەکوری خەلکان زەرزاری و رەوەندە، ناوچە یەکە لە هەولێر بەناوی زەر زاریە ـ رەوزەتەین ج ٢ پەرەی ٦٠ چاپی قەدیم)

کوری موستەوفی کاتێ باسی ئەبو عەبباس بن ئەبی بەکربن عیسازەرزاری دەکا دەڵێ (ولی قضاء سمیساط) من بلدةالزرزاریە (مکان معروف) یانی لەهە و لێر ناوچە یەکی ناسراوو دیارە. صبح الاعشی ٢٧٦/٤ لای و ایەئەوگوندە لەسەر (زەر زاکان)ە. (زبیر بیلال پەرەی ٢٢) چاک وگلکوٚی (خەڵ) پیر خەل کە ناوی گوندەکە، لەگەڵ مەزارەکە، یەکن: پیر (خەل) باپیری ئیبن (خەل +کان (خەل + ان) وە **خەلان بیاو** کەلە جێی کوٚنە گوندەکەدایە. لەگەڵ نەوەکانی ماون بەناوی: (ماڵە باس) وگوندی **خەلان بیاو** لە ناوچەی رەوەند وزەرزاکانی کوٚنە، لە نێزیک گەڵی یالەزاری گەڵی عەلی بەگدایە و پیر (خەل)یش لەوێیە. گوندەکە بە ناو (خەل) کراوە و پیێ دەڵێن: گوندی (خەل) هەروەکو چوٚن گوندی (خەلکان)، بە ناوی (خەل) باپیری ئیبن (خەلکان) کراوە.

ئەمین زەکی لە (راولێنسوٚن ١٨٣٦ ز) کە بە ناوچەکەداگەراوە، ناوی ئەم گوندانەی بەیان کردوە: (١ ـ شیخاب (ماڵە شێخ ـ ٢ ـ ماڵی باس ٣ ـ نورەک ۴ ـ هەنارە ۵ ـ خەیلانی ٦ ـ کاسان ٧ ـ شێخ مەحمودی (شێخ مەموند) ٨ ـ بامانی ٩ ـ دریچکی ١٠ ـ سی‌کویی

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

۱۱ ـ هیربووی ۱۲ ـ شیکولی (شاکەلی) ۱۳ ـ مەندیک (مەنتک) ۱۴ ـ پیراجی ۱۵ ـ بیمار. (نورەک) لەگەڵ (هەنارە) و (مەنداوە) و (ماڵە شێخ) بە هەمویان دەڵێن (ماڵە باس) کە لە بنەچەکەدا زەرزارین و ئێستاپیان دەڵێن: سورچی (وێنەی ڕۆژ (زەرد) دروشم و ڕەمزی زەرزاری ـ یە، وێنەی هەیە. نەقڵ لە کتێبی صەلاحەدین ئەیوبی... نوسراوی عەبدولخالق سەرسام چاپی ۱ ۲۰۰۱ ز هەولێر ـ وردبین و لێکۆڵەرو دڵسوزی کورد و کوردستان و غەمخۆری دیاری کردنی مێژوی بەراستی نەتەوەی کورد ـ کوڕی خەلەکان بەرمەکی هەولێریە و مەلیک زاهیری ئەییوبی کردویەتە قازی، دوای دەساڵ لای بردوە و چوّتە میسرو ۷ ساڵ لەوێ ماوەتە، لە پاشان کراوەتەوە قازی قوزاتی شام؛ لە دوای ماوەیە دوبارە لابراوە و خەریکی دەرس و تنەوە بووە و لە زۆر بەی فێرگە و فرانکۆکانی دیمەشق تەدریسی کردوە ولە دیمەشق وەفاتی کردوە و هەر لەوێش نێژراوە و لەگەڵ بەرمەکیان خزمە (ئەعلام قاموس تەراجیم لە بابەت ناوداران چ پیاو چ ژن، چ عەرەب یا ناعەرەب و عەرەباوی وچ ڕۆژهەڵات ناسان، نوسراوی خەیرەدین زەرەکلی ج ۱ چاپی ٦ نوامبری ۱۹۸۴ ز بیروت و ڕەوەزاتی جینان، تاج ۷ : ۱۷٦ ـ لە کتێبی بیدایە و نیهایە ۱۱: ۱۱۳ ڕەخنە وئیراد لە کوڕی خەلکان گیراوە کە باسی عەلی ڕاوەندی کردوە، بەناتەواوی قسەی لێ کردوەو زامداری کردوە. هەر جۆربێ... وەفیات ئەعیان، چاپی میمەنیە ۲ : ۴۲ و ۴۲۱ و فەوا تولوەفەیات ۱: ۵۵ و نەعیمی ۱: ۱۹۱ و نوجومی زاهیرە ۷:۳۵۳ و بروکلمان لە دایرە تولمە عارفی ئیسلامیە ۱: ۱۵۷، بە نەقڵ لە وەفەیات هەرئەوێ. کوری خەلکان نەسەبی خۆی دباتە وە سەربەرمەکیان (پەرەی ۲ دایرە تولمە عاریفی بوزورگی ئیسلامی ج ۱۲ چاپی ۱۳۸۳ هەتاوی تاران) (شەپۆڵ).

EBAN پرینت اول ۱۳۸٦/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

ئاواز: بەیاتی کورد، دەنگ و ئاواز

بەیاتی کورد، دەنگ و ئاواز، یەکێکە لەو دەنگ و ئاوازانەی باوی کلاسیکی لە ئێرانداو پێوەندی بە دەزگای شوڕەوە، هەیە، هەندێ بەیاتی کورد، پێوەند، بەمەقامی بەیاتی دەدەن (مەسعودی، ٤٨) و هەندێکیش ئەوە هەر بەمەقامی: «قامی» کوردی، دەزانن (بەرکشلی، ٥٥) کەچی بەیاتی و کوردی لەوە دەچن دوقام «مەقامی» لێک جیا بوبن، کە ئێستا لە فەرهەنگی موسیقی و ساز و دەنگ و ئاوازی سەر زەوی‌یەکانی ئیسلامی لەوانە، ناودەبڕێ، هەرجۆرێ بێ وەها دیتە بەرچاو بۆزانینی پێوەندی بەیاتی کورد لەگەڵ بەیاتی یاکوردی نیازی بە لێکۆڵینەوە یەکی فرەتر هەیە. **بەیت بێژی یا بەیت خوێنی بەواتای وتن یا خوێند نەوەی بەیتە غەرامی و حەماسیەکانی کۆنی ئەدەبی فۆلکولۆری کۆنی کوردە، کەفرە بەرزوتە رزە و باری کلاسیکیشیان هەیەو بونە تەهۆی غینای ویژە و ویژە وانی زمانی کوردی.**

پێشینەی مێژویی: هەروەکو لە نێوی بەیاتی کورد، دەردەکەوێ: ئەو دەنگ و ئاوازو ساز و موسیقایە، هی کوردە ولە دوایدا لە سازوئاواز و دام و دەزگای موسیقی سەرزەوی یەکانی ئیسلامی، رەنگ و دەنگیداوەتەوە. هەروا دەگونجێ ئەم قامە یا مەقامە، نیشانە **یەک بێ** لە دەنگ و سازوئاواز و موسیقای (کورد و لبەیات)ی نیشتە جێی باشوری کوردستان (مەسعودی، هەرئەوێ). بەگشتی لە سیپارە و کتێبەکاندا، بەیاتی کورد، لە دو دەورەی مێژویی بۆتوێژینەوە، دەشێ، کە لە دەورەی یەکەم بە ناوی گۆشە و لە دەورەی دوەمدا بە ناوی ئاواز چین بەندی کریاوە. ئەگەر بەیاتی کورد: لەگەڵ بەیاتی پێوەندی هەبێ، دەکرێ بڵێین: کە پێشینەی بەیاتی کورد، دەگەرێتەوە بۆسەدەی ٨ مانگی و ١٤ ز ـ هەر وەکو ئەو لقادر مەراغی، لە مەقاسید و لئەلحان (پەرەی ٧٣) ناوی بەیاتی لە نێوان لکەکانی بیست و چوارینەی دەزگاری ساز و ئاواز دا، هێناوە و قسەی لێکردوە. دیارە لە زمانی کوردیدا نانی بەیات یانی (نانی کۆنە) هەیە.

Dr.Saleh Ebrahimi

بەلام ئەگەر لە نێوان بەیاتی کورد و بە یاتی پێوەندی نەبێ، پیویستە بڕوانینە ئەو کتێبانەی لە بابەت موسیقی یەوە بە فارسی لە دەورەی صەفەوی و قاجار نوسراون. لە کتێبی بە هجە توروح نوسراوی عەبدولموئین بن صەفەیەدین (پەرەی ۹۳) و کتێبێ لە زانستی موسیقی و زانینی لق و پۆپەکانی ئەو لە نوسەرێ نە ناسیا و (خەتی، ۷۹٦، چاپی، ۴۹، ٦۵) ریسالەی موسیقی خواجەکلان خۆراسانی (پەرەی ۲٦۲) و کوللیپاتی یوسفی (یوسف، ۱٦) بەیاتی کورد لە نێوان ناوەکانی ۴۸ گۆشە دەبیندرێ.

ئەم نیزامی موسیقاییە کە بنەرە تەکەی بۆسەدەکانی ناڤینی ئیسلامی دەگەرێتەوە، لە ٦ دەنگ و ئاواز و لە ۱۲ مەقام، ۲۴ شوعبە و ۴۸ گۆشە سازدراوە. بناغەی ئەم نیزامە لەسەر ۱۲ مەقامە و ۴۸ گۆشە و لە ۲۴ شوعبە سازدراوە و بۆ وێنە لە دایرە (بازنە)ی ئاخری مەقاماتی؛ رسالەیێ لەبەیانی زانستی موسیقی... (هەر ئەوێ) لە بابەت پێوەندی ئاوازەکان، مەقا مەکان، شوعبەکان و گۆشەکاندا هاتووە: ئاوازی شاناز لە دو مەقامی زەنگۆلە و بوسلیک پێک دێ، لە مەقامی زەنگۆلە دوشوعبەی عەزال و چوارگا جیا دەبێتە وە **و لە شوعبەی چوارگا دوگۆشەی روحولئەرواح و بەیاتی کورد پیک دێن**، ناوی ئاوازی بەیاتی کورد، بە دەورەی برەوی موسیقی دام و دەزگایێ پیوەندی هەیەو هەبووە. ئاواز لە موسیقی دەزگایێ هەروەکو دەزگایێ پچوکترێ، دادەنرێ، کە ژماری گۆشەکانی ئەوە لە دەزگا کەمترە. لەکۆماری ئازربایجانیش پێشتر، **بەیاتی کورد** لە شوعبە گەلی دەزگای شۆردا بووە. کە لە دواییدا بە وێنەی دەزگایێ کەم حەجمێ بە **۳ شوعبەی بەیاتی کورد**، بەیاتی عەجەم و ئایاق **بەیاتی کورد** (فرود: فروت) بیچمی گرتووە (زەهرابف ۲۲٦ ـ ۲۲۷، دورینگ 107-109).

لێکدانە وەی ساختاری : بەیاتی کورد، بەناوی یەک مۆد یا (پەردە) لە نیزامی موسیقی دا، دەزگایە، کە شیاوی توێژینەوەیە، ئەگەر شکل‌گیری مۆد ۳ عامیلی تەوالی دەنگ، نەخشی نەغمەکان و ملۆدی مودال، نەخشی خۆی ئەنجامبدا، لە سەربنەرەتی

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەو ۳ عامیله، دە کریٚ، ئەم موّدە ـ توّیژینە وەی لە سەر بکریٚ.

هەرچەند لە نیّو ناوە کانی ۴۸ گوّشە، نیّزامی مەقامی ۱ **ناوی بەیاتی کورد، ناوبراوە** و باسی کراوە، بەلاّم لە هەویە و شوناسی فەسیلە کانی ئەو ناوبراو ە. نشـان دراوە، بوّویّنە ساختاری میدالّی دەنگ و) ئاوازی بەیاتی کـورد، کـە زیـاتر لە سـەربناغەی بـە دەس هاتە کان (بە شە کـان) ئـەوج (نیّـزیک بـە ویّـنەی عـوششاق) و فـرود سـازدریاوە، لە سەربناغەی رەدیفی میرزا عەبدوللاّ دانریاوە) (بڕواننە تەلاّیی، بەشی نوّتە کـان، بـەیاتی کورد). هەروایە: سیّل، لا کیّرین سی بمل، دو، ر، می، بمل، می‌کریّن، فا، سیّل، لابمل، سی‌بمل، دو.

گوّ شە کانی ئەسلّی. شاهید ئیستی ئاخری ئیستی مووەقەت، شروع

بە دەسهاتی یە کەم	ر	سیّل	دو یا	**سی‌بمل، دو**	تەوزیح: لە بـەدەس‌هاتی یـەکـەم لە نیّتی می‌گریّن کە لکّ وەرناگیردریٚ.
بە دەسهاتی دوەم	ر	سیّل	ر	دو	لەم بە دسهاتە لەنیّتی مـی‌گریّـن کـە لکّ وەرگـیردراوە، لەریّگـای گوشە کانی چکوّلەتر (بەستە نیگار و حاجی حەسەنی) بـە ئیستی (سیّـل) دوایی هاتووە.
ئە و ج	سیّل	سیّل	ر	دو	لەم گوّشـەدا لە حـالّی هـەلّچون بوّ سەریٚ لە نیّتی مـی‌گریّـن ولە حـالّی هاتنەخواریٚ لە نیّتی می‌بمل کە لکّ وەر گیردراوە.

EBAN پرینت اول ۱۳۸۶/۸/۲۸

Dr.Saleh Ebrahimi

هاتنەخوار	سیل	هەروەک هاتنەخواریَ لە دەزگای شۆردایــە کـە بۆ لای پـەردەکـانی دەزگـــای شۆر گــەراوەتــەوە، لە ئاخریدا لە سەرسیل رادەوەستیَ

تویژینەوەی ساختاری میدالی بەیاتی کورد

لە هەر ٣ بەشی ئەوەلّ، یانی لە بە دەسهاتی ئەوەلّ، دوەم و ئەوج، دە کریَ ٣ بەش لە هەر ٣ بەشی ببیندریَ: دەسهات، بەشی ئەسلی و هاتنەخواریَ، زۆربەی بەشی یەکەم و سیَوەم خیَوی ویَنەی ملۆدیکی، هەروەک یەک و بەشی دوەم نیشانەی گۆریانی بناغەیی گۆشەیە.

لە بە دەسهاتی ئەوەل ملۆدی زیاتر لە سەر بەشی بناغەیی‌یە، یانی «سی - بمل - دو - ر» دەبزویَ و حەرەکەت دەکا. لە بە دەسهاتی دوەم ئەم حالّەتە لەسەر نەغمەکانی «دو - ر - بمل» و لە ئەوج دا لە سەر روی نەغمەکانی «می‌گرێن - فا - سیل» خردە بیَتەوە. سەرچاوە: بەرکەشلی، میهدی، ئەندیشەکانی زانستی فارابی لە بـابەت مـوسیقی، تـاران ١٣٥٧ هەتاوی، خۆراسانی خواجەکلان، ریسـالەی مـوسیقی، نـوسخەی خـەتی کـتیَبخانەی سپهسار، تاران ژمارەی (٧) ٢٩١٣، لە بەیان کردنی زانستی موسیقی، وەزانینی لقەکانی ئەوە. نوسخەی خەتی کـتیَبخانەی نـاوەندی زانـینگەی تـاران، ژمـارەی (٦) ٢٥٩١، هەرئەوە بە کۆششی ئەمیر حوسیَن پورجەوادی، فەسلّنامەی مـوسیقی، مـاهور، تـاران، ١٣٨١، سالّی ۴ ژمارەی ١۵، زەهرابف: رامز، موسیقی مەقامی ئـازربایجان (مـوقام) تەرجەمەی عەلائەدین حوسیَنی، تاران ١٣٧٨، سـتایشگەر مـیهدی واژەنـامەی ئیَـران زەمین، تاران، ١٣٧۴، تەلاّیی، داریوش، رەدیف میرزا عەبدوللاّ، نۆت نـوسی بۆ فیَـر

Dr.Saleh Ebrahimi

کردن و توێژینەوە، تاران، ۱۳۷۴ عەبدولموئمین بن صەفیەدین؛ بیهجەتی روح، بە کۆششی، مزل، رابینۆ، تاران ۱۳٦۴ قەزوینی، میرصەدرەدین محەمەد، ریسالەیی لەزانستی موسیقی، نوسخەی خەتی کتێبخانەی ژمارە ۲ مەجلیسی شورای ئیسلامی، ژمارەی (٦) ۴۹۴؛ مەراغی، عەبدولقادر، مەقاسیدولئەلحان، بەکۆششی تەقی بینش، تاران ۱۳۴۴، مەسعودیە، محەمەد تەقی «تەقسیمی بەیاتی»، فەسڵنامەی موسیقی ماهور، تاران، ۱۳۷۷ ساڵی ۱ ژمارەی ۱ ؛ یوسف زیائەدین،کوللیاتی یوسفی، نوسخەی خەتی، کتێبخانەی تایبەتی، میهدی صدری و هەر وەها.During, i. Lamusi quetraditionnelle del.

Azerbayianet la seience des muqams Badan-Badn, Bouxwiller 1988

حوسین مەیسەمی ـ دایرە تولمە عاریفی ئیسلامی ج ۱۳ چاپی ۱۳۸۳ هەتاوی تاران پەڕەی ۲۳٦ تا ۲۳۵ (شەپۆل). لە بیرمە لەکوردستان ژنانی کورد؛ لەکاتی مانگا دۆشیندا بەدەنگ و ئاوازی تایبەت؛ مانگای گوان پڕلە شیرەکەی، دەلاوانەوە و لەوسەر دەمەی‌داکەخۆم ئاگام لەوە بوو، لەئافرەتی مانگا دۆشم پرسی فەلسەفە و هۆی ئەو لاواندنەوە، ئەویش بەگۆرانی و دەنگ و ئاواز چییەو بەلگەی چییە؟کابانی مانگا دوش لەوەلامدا وتی: تۆ بەوردی سرنج بدە، ئەم مانگایە باوەکوسڵ و شیتوکەیە، چلۆن گوێی بەرداوەتەوە وکاوێژ دەکا، ئەمە نیشانەی ئەوەیە لاواندنەوەکەی پێی خۆشە، ئەم لاواندنەوە، بە ئەزمون سەلمێندراوە، بە مجۆرە، مانگاکە، چاکتر شیردادەداو بەم گۆرانی ولاواندنەوانە، شیرێ زیاتری، لێی دەستێنم، ئەم ئەزمونە لە دایکو نەنک و ئافرەتانی دیکە فێربوم و بیستومەو بەکاروکردەوەیش، دەرکەو تووە، مانگاو ئاژەڵەکان باشتر شیردەدەن، جێی‌ورد بونەوەیە؛ ژنی کورد، ئەو زەمان ئەوەی زانیوەو ئەمرۆعیلم ئەوەی سەلماندوەو تەنات دەنگ و ئاوازو موسیقی بۆ داروگوڵ وگیایش موفیدەو بۆ مرۆڤی نەخۆشیش باشە.

Dr.Saleh Ebrahimi

یونس کاتب

١٣٥ی مانگی و ٧٥٢ز

یونس کاتب، کورد،- ناوبراو ناوی یونسە و کوڕی سلێمانی کوڕی کوردی کوڕی شەهریاری کوردە و ئەچێتەوە سەر هورموز. ئەبو سلێمان یەکێکە لە نەوابیغی موسیقی زانانی سەتەی دوەم، لە شێعر وتن و نوسینیش‌دا مامۆستای ڕۆژگاری خۆی بوە، موسیقی لای مامۆستاکانی ئەوکاتە، وەکو کوڕی شورەیح و کوڕی «محرز» و غەریز و مەعبەد، فێربوە و زۆربەی خوێندنی لای مەعبەد بوە. باوکی لە هەرێمی کوردەواری‌یەوە کۆچی کردۆتە شاری مەدینە. یونس لە مەدینە لەدایك بووە و هەر لەویش خوێندویەتی و لە نوسین و شێعر و شاعریدا کەم‌وێنە بووە و هەر لە شاری مەدینەشدا بوتە دەبیر و سەرنوسەری نوسینگەی حاکمی ئەوێ. یونس گۆرانی و موسیقی لە کەسانێکی وەك «مَعْبَد و ابن محرز» فێربووە. یونس بۆ بازرگانی سەرێکی لە شام دا و وەلیدی کوڕی یەزید، کە هێمان دەسی بە حوکومەت کردن نەگەیبو، یونس ـ ی بانگ کردە لای خۆی و زۆری ڕێز بۆ دانا، جا دوای ئەوەی چووە سەر حوکم، یونس ـی لە مەدینەوە بردە لای خۆی تا ڕۆژێ کە وەلید زیندو بو، لەتەك ئەوا بو، بەڵام دوای کوژرانی ولید، یونس گەڕاوە شاری مەدینە.

ئەبولفەرەج ئیسفەهانی خێوی کتێبی ئەغانی نوسیویەتی: یونس کاتب، دەنگ و ئاوازێ زۆر خۆشی هەبو، وە لە زانستی موسیقی و ئاهەنگ‌داناندا، ئیبتیکارگەلێ تایبەت بە خۆی هەبو، شێعر و هۆنەی زۆر جوان و ڕازاوە و بەڕێ‌وجێی دەوت، قسەکانی یونس لە بابەت عیلم و زانینی ساز و ئاواز و موسیقی زۆر جێگای بڕوا و باوەڕی ئەهلی فەن بو، یونس کاتب یەکەم کەسە کە دام‌ودەزگای ساز و ئاواز و موسیقای تەنزیم و ڕێك‌وپێك کرد و بە وێنەی کتێبێك دایناوە و قاعیدە و زاکۆن و ڕەزەن و دەستوری بۆ داناوە، چ لە بابەت

Dr.Saleh Ebrahimi

ئاواز و ساز و موسیقی و چ لە بابەت گۆرانی‌بێژانەوە. یونس کاتب لە حودودی ساڵی ١٣٥ی مانگی وەفاتی کردوە.

نوکتە: ئەوانەی وا خاوەن بیروڕا بون لە ساز و ئاواز و فەن و فوت و قاعیدە و زاکۆنی موسیقا و کتێب و پەراویان نوسیوە ئەمانەن: ئیسحاق موسڵی کوڕی ئیبراهیم کوڕی ماهانی رازی کە لە ٨٥٠ی زاینی وەفاتی کردەوە، گامی فیساغورسی لە سەرڕا بە نیزامە کونەکانی عەرەبی سامانی داوە کە بە وێنەی سەرەتای خۆی رێك و پێکی کردون و لە بابەت مێتۆد و فەن و دەستور و زاکۆنی ساز و ئاواز و موسیقی‌یەوە یەکی خستون و بیروڕای خوێشی لە سەر زیاد کردون و لە پەراوەی نغمات و ایقاعات و ئەوزان، نوسراوی خۆی بۆ ئێمەی بە یادگار بەجێ‌هێشتوە.[1] O صەفیەدین عەبدولموئمین کوردی ورمێ کە لە ١٢٩٤ی زاینی وەفاتی کردوە، کتێبی «بهجةالروح»ی داناوە و قانونی چوارگۆش کە بە مُزهِە، ناودارە.و سازێکیشی بە ناوی موغەننی ساز داوە. هەروا لە سەتەی سێزدەی زاینی‌دا فێرگەی «منتظمیەی» تازەی دامەزراند، بیروڕای ئەم زانایە لەم دو نوسراوەدا بە ناوی ١ـ بشرفیه ٢ـ پەراوەی مقاماتی موسیقایی، تێدا شەرح دراوە، حاجی خەلیفە دەنوسێ: موئمین لە ریزی یەکەمی ئەو زانا و دانایانەیە کە لە بابەت تێئۆری موسیقی‌یەوە شتیان نوسیوە، هەرچی ناوە لەو وەرگیردراوە، بۆ وێنە شەرحی مەولانا موبارەکشا لە بابەت مەقاماتی موسیقیەوە، تەفسیرە لە سەر بیروڕای صەفیەدین عەبدولموئمین ورمێی کورد.[2] صەفیەدین لە[3] پەراوەی خۆیدا تەواوترین گامی سازداوە.

بوعەلی سینا بە نێوی گامی ئێرانی کۆن ئەم مەقامانەی ناوبردوە و قسەی

١- لاپەڕەی ١١٩: دو وتار لە بابەت خونیاگەری و موسیقی لە ئێران نوسراوی مری بویس ـ هنری جورج فارمر، تەرجەمەی بیهزادباشی چاپی ١٣٦٨ی هەتاوی.

٢- لاپەڕەی ١٢٤ و ١٢٧ دو وتار لە بابەت خونیاگەری موسیقی لە ئێراندا چاپی ١٣٦٨ی هەتاوی.

٣- لاپەڕەی ١٢٧ و... سەرچاوەی بەرو.

Dr.Saleh Ebrahimi

لێوە کردون. عەبدولموئمین لە تەعریفەکانی فارابی و بوعەلی‌سینا رەخنە و ئیرادی گرتووە.

○ عەمر کوڕی خدرە کوردە[1] کە لە ساڵی ۱۳۹۷ی زاینی وەفاتی کردوە، کتێبی «گەنجی»ی تەحقیقی لە مەقامات و ریتمگەلدا داناوە.

ابن فناری کورد کە لە ۱٤۳=ی زاینی وەفاتی کردوە و لە دائرةالمعارف علومدا لە بابەت موسیقاوە دواوە.

○ عەبدولقادر بن غەیبی مەراغی کورد کە کتێبی جامع‌الالحان و چەن پەراوەی‌تری نوسیوە، لە ۱٤۳۵ی زاینی وەفاتی کردوە[2]

○ عەبدولعەزیز کوڕی قادر و یەکێ لە نەوەکانی عەبدولقادر بن غەیبی‌یە کە لای پاشاکانی عوسمانی بون و لە بابەت موسیقاوە پەراویان نوسیوە و کتێبی صەفیەدین عەبدولموئمین ورمێی کورد و عەبدولقادر بن غەیبی مەراغی کوردی کردوّتە تورکی.

○ محیَدین عەرەبی کە لە ۱۱۵۱ی زاینی وەفاتی کردوە و زانایانی دیکەش لە سەر جایزبونی موسیقی و دەنگ و ئاواز و شەرعی‌بونی ئەوانە مەبەستیان نوسیوە.[3] لەگەڵ ئەوەش کە هەندێ زەمی موسیقی و ئالەتی موسیقی دەکەن، بەڵام شوێنی مەعنەوی موسیقی ناسراوە.

صوفی بە ناوی هۆی موکاشەفە کە لە رێگای وەجدەوە پێك دێ بۆ موسیقی دەروانی و لە کۆڕ و کۆبونەوەی خۆیاندا لە دەف و ئاواز کەڵك وەردەگرن. ئیمام محەمەد غەزاڵی دەفەرمێ[4] «وەجد یانی: حاڵەتێك کە لە بیستنی موسیقی «سەماع» بە دەس دێ، ئەم زانا خواناسە گەورە لە ریساڵەی

١- «عُمر و بن خضر کوردی»
٢- دو وتار لاپەڕەی ١٢٨ سەرچاوەی بەرو.
٣- لاپەڕەی ١١٨ و ١٢٨ کتێبی خونیاگەری.
٤- لاپەڕەی ١١٢ و ١١٣ خونیاگەری.

Dr.Saleh Ebrahimi

خویدا لە بابەت موسیقی و وجدەوە، حەوت بەڵگە لە سەر ئەو بیروباوەڕە، دینیتەوە و دەڵێ: «موسیقی لە بەدیهێنانی وەجد و شادیدا تەنانەت شوێنی لە قورئان زۆرترە» و لە هەزار و یەك شەودا وتراوە: موسیقی بۆ هەندێ کەس گۆشتە و بۆ هەندێکیش دەرمانە.

دیارە هیچ هونەرێ پا ناگرێ و نێو دەرناکا تا هونەروەرانێك سەر هەڵنەدەن.[1]

ساز و ئاواز و موسیقای کوردی: ئاشکراترین نیشانەکانی نەتەوایەتی، وەـ باشترین وەسیلەی ناسینی تایبەتیەکانی یەك نەتەوە فەرهەنگی عامیانەی سەرزەوی ئەو نەتەوەیە، فەرهەنگێ کە جلوەگای شارستانی بووە، ئاوێنە ئاسایی مەوجودیەتی ئەو گەلە، لە خۆیا ئەنوێنێ و پێشانئەدا. خەڵکی کوچە و بازاڕ و ئەوانەی وا لە دەشت و کێوا لە خۆڕسك و سرشت نێزیکن وە خویان بە کەژ و چیا و شیو و دۆڵ گرتووە، ئەگەرچی زۆر لە ژیان ورد نابنەوە، بەڵام چونکە هەمیشە راستەوخۆ، هان لە ناو سرشتا بە پێی دەرك و بیروڕای خۆیان موتەئەسیر ئەبن وە لە سرشت کەڵك وەرئەگرن ئەو جۆرە مرۆیانە لە نێزیکەوە لەگەڵ شایی و شین و خەما ئاشنا و رۆشنان؛ خۆشی و ناخۆشی و کۆسب و قۆرتی سرشت وایان لێدەکا توشی هەیەجان ئەبن، یان کز و بێتین کەلەلا ئەکەوێ.

کە وابێ جێگەی هیچ جۆرە سەرسوڕمانێك نییە ئەگەر بە چەشنێکی رون و ئاشکرا داب و دەستور، وە هەستان و رۆنیشتن و بیروڕای ئەم خەڵکە لە ناو هونەرەکانی فۆلکلوریکا خۆ بنوێنێ و ئاشکرا کات. شێعر، نەقاشی و پەیکەرتراشی و موسیقای مرۆی عەوام موبەیینی تایبەتیەکانی ئەوانە، وە زۆر بە ئاسانی ئەتوانین راز و نیازی دڵ و هەناویان لەم جۆرە تەجەلییاتی زیهنی و

١- لاپەڕەی ١١٠ خونیاگەری بە نەقڵ لە ابن خەلدون کە لە ١٤٠٦ی زاینی وەفاتی کردوە.

Dr.Saleh Ebrahimi

عاتیفی‌یەدا بدۆزینەوە و پەیدای کەین.

بەتایبەت لە ناو موسیقای فولکلۆریکا کە میلۆدی melodie و شێعر، پێکەوە ئاوێتە ئەبن زۆرباش ئەتوانین چەن نیشانەیەك لە ـ دەنگدانەوەی سۆزی دەرون و عاتیفی ئەوان هەست پێبکەین.

ئەبێ بزانین کورد فەرهەنگێکی نەنوسراوی زۆر غەنی و دارا و دەوڵەمەندی هەیە، کە هەر لە مێژە دەماودەم هاتووە و لە لایەن بەیتبێژان و ستران‌بێژان و چڕگەرانی کوردەوە، پاراستراوە و پاراو کراوە. ئەتوانین بڵێین لە لابەلای ئەم فەرهەنگە نەنوسراوەدا مێژوی کۆنەساڵی کورد، زۆر بە جوانی و بەر رەنگی جۆراوجۆری هەرە روناك خۆئەنوێنێ و زۆر باش و زۆر روناك دەرئەکەوێ. هەستان و دانیشتن و داب و دەستور و باوی ناو کوردەواری لەم میرات و کولتوری کۆنەساڵی موسیقای کورد لەم بابەتەوە نەخشێکی شیاو و سرنج راکێشی، راستی هەیە، موسیقای کوردی هەروەك وێژە و ئەدەبی، نەنوسراوی نەتەوایەتی لق و پۆپ و ریشەی بەربڵاو و پڕ پەراوێزی هەیە.

ئەگەر جوان ورد بینەوە وە باش چاو بخشێنین بە مۆسیقای کوردیا ئەتوانین بڵێین: لق و پۆپەکانی رەسەن و جنسەکانی موسیقای کوردی ئەمانەن:

١ـ موسیقای کرمانجی «گوندی».

٢ـ موسیقای خۆوێژان. واتا: «شایەری و گۆرانی‌بێژی و بەیتبێژی»

٣ـ موسیقای ئایینی یان رۆحانی.

٤ـ موسیقای رامیاری و نەتەوایەتی.

بەڵام ئەبێ بزانین کە ئەم موسیقایانە هەرکامیان بایەخێکی تایبەتیان هەیە. ریشەدارترین لق‌وپۆپی موسیقای کوردی، موسیقای کرمانجی «گوندی»یە، وە لقەکانی‌تر بەو جۆرە تایبەتیانەی کە هەیانە، لە موسیقای کرمانجی جوێ ئەبنەوە.

تا ئەو جێگایەی لە وزەمانایە و لە روی ئەو زانستگەلانەی وا دەسمان

Dr.Saleh Ebrahimi

کەوتووە تێکۆشیوین موسیقای ناو کوردان شی بکەینەوە و پەردەی ڕەشی لە سەر لابەین. ئەبێ بزانین کە ئێمە زیاتر لە سەر موسیقای کرمانجی ئەڕۆین لە موسیقای خۆوێژان و ئایینی و ڕامیاری بە کورتی ئەدوێین.

موسیقای خۆوێژانی کورد بەوجۆرە تایبەتیانەی کە هەیەتی بەشێك لە هونەری ڕۆژهەڵات پێك‌دێنێ.

پیاوانی مەزن و دارا و میرە کوردەکان زۆریان لایەنگری لە گۆرانی‌بێژان و شایەران و خۆوێژان و بەیت بێژان کردوە و ئەوانیش لەباتیان بەوانیاندا هەڵوتووە و لە بەرانبەری دژمنا بەوانیانا هەڵخوێندوە، سەرەڕای ئەمە ئەو گۆرانی‌بێژ و شایەر و بەیت‌بێژانە لە داب و مەراسمی ڕەسمی و باوا گۆرانی و لاوك و بەیت و باویان بە دەنگ خوێندوە و وتووە، ئاهەنگیان گێڕاوە، وە جاروبار لە شیعر و هەڵبەست دانانا لە مەجلیسی میر و مەزنانی ناو کوردەواریدا بە یەکەوە کێ‌بەرکێیان کردوە، تەنانەت ئەوانەی وا خاوەنی دەنگ و ئاوازێك بوون وە کەمێك وریا و زیت و زرەنگ بوون وە بیریان چاك بووە، چونەتە لای مامۆستا خۆش‌دەنگ و خۆوێژە بەناوبانگەکان وەك قوتابی و خوێندکار لە «فێرگە»ی ئەو مامۆستا ناودارانە دەرسی دەنگ و ئاواز و دەرسی گۆرانی بێژی و لاوك و بەیت وێژی و بەیت و باو خوێنی‌یان، خوێندووە. ئەڵێن: مامۆستا بەناوبانگەکان زیاتر لەگەڵ ئەوجۆرە پیاوانەی وا خاوەنی بیری ورد و بیرتیژ بوون خەریك بوون و باش بەیت و باوی ناو کوردەواریان فێرکردون. لام وایە ئۆسکارمانی ئاڵمانی ئەوجۆرە فێرگەی لە موکریانا دیبێ کە نوسیویەتی: «لە کوردستانا فێرگەگەلێ هەبوە گۆرانی‌بێژیان بۆ دوارۆژ تێدا دەرس داوە و هونەریان پێ‌فێر کراوە. گەنجان و لاوانێك کە دەنگ و ئاوازێکیان هەبوە، چونەتە ئەو جۆرە فێرگەیانە و لای مامۆستا بەناوبانگەکان هونەر فێربوون وە مامۆستاکانیش لەبەرئەوە بە بێ سیپارە و پەراو، دەرسیان وتووەتەوە، چونکە گۆرانی‌بێژانێ کە کوێرە سەوادێکیان هەبوبێ کە بون لە

Dr.Saleh Ebrahimi

هەندێ شوێن خۆوێژانی کورد بە چەن زاراوە و زمان گۆرانیان وتووە و سازیشیان لێداوە و لەم بابەتەوە مانگنامەی «ئازمایش»ی ئەرمنی، ئاگاداری زۆری تێدا هەیە!

لە کاتی فراین و نەهارا گۆرانیبێژێك، کە هەم شایەر و خۆوێژ بو و هەم دەنگێکی هەبو کە باڵندەی لە ئاسمان رائەگرت بە سێزمان: کوردی، فارسی و تورکی دەسی کرد بە گۆرانیوتن. ئەو خۆوێژە کوردە وەك «هومێر»ی مەزنی یۆنانی نابینا بوو، سازێکی بە دەسەوە بو کە بە سیم تەنرابوو بە سەر تەختە دارێکا، سازی گۆرانیبێژانی گەڕۆکی «هلینستی» نابێ لەوە سازتر و چاکتر بوبێ.

«رافی» نوسەری ناوداری ئەرمەنی لە بارەی مانا و موحتەوای هۆنراوەی شایەر و خۆوێژانی کوردەوە ئەڵێ: لە پاش شێو خواردنی نوێژی شێوان یەکێك لە بەگە کوردەکان لێبڕا بەزمێ سازکات، گۆرانیبێژێکی گاز کردە هۆبە و میوانخانی لای خۆی. ئەو گۆرانیبێژە کوردە پیاوێکی کورتەباڵا و شەل بوو، زۆر لە خۆوێژانی گەڕاڵی ئەرمەنی ئەچو دەسی کرد بە وێلۆن لێدان ئەوەی بە سەرزمانیا ئەهات بەیت گەلی عامیانە بەڵکو داستانێك بو کە شایەرێکی کۆمەڵایەتی لە بارەی دادگەری بە شێعر هەڵیبەستبو.

بەیت بێژان و خۆوێژانی کورد ئەوانەی ئێمە ئەیانناسین: یەکێك لەوانە «ئاوداڵە زەینی»یە، کە لە سەتەی نۆزدەهەمی زاینیدا ژیاوە، کە تەنیا شێعرگەلی ئاوازەکانی بە چەشنی نەنوسراو و ئاهەنگەکانیش دەماودەم بە ئێمە گەیشتون. لە مانا و موحتەوای شێعرەکانی ئەمە دەرئەکەوێ کە ساز و ئاواز خوێنی دەرباری «حەمەڕەزا»ی میری هەرێمی موشی کوردستانی تورکیە بووە. ئاوداڵە زەینی لە زۆربەی موسابەقەگەلی گۆرانی و شێعروتن و خۆوێژیدا بەشداری کردوە. ئەڵێن: ماوەی سێ شەو و رۆژ لەگەڵ «شێخ عەلی سلێی» خۆوێژی بە ناوبانگ کەوتۆتە کێبەرکێ. ئاوداڵە لە دوا تەمەنیا چاوی کزو کەمبین بووە.

Dr.Saleh Ebrahimi

شێعری ساز و ئاوازەکانی ڕۆژگاری نابینایی «ئاودالە» لە ڕوانگەی تۆیژانەوە و لێکۆڵینەوە، خودانی بیر تیژانە و زانایانە و فەلسەفە و پێتۆڵی عیرفانییە.

ساختمانی هەڵبەستی ساز و ئاوازەکانی «ئاودالە» بەو تەشکە هیجائیانەوە کە هەیەتی زۆر لە ساختمانی شێعری کۆمەڵایەتیەوە، نیزیکترە، بەڵام ئاهەنگەکانی «ئاودالە» لە تەك ئەو ئاهەنگانەی وا نەفەس گیرن زۆر لێك جیاوازن.

لەبارەی ژیانی خۆویژی مەزن: «شێخ عەلی سلئی» هەرئەونە ئەزانین کە لە گوندی «قالان»ی تورکیە ژیاوە و بەیتبێژ و شایەری دەرباری «تاهیرخان» یەکێك لە میر و مەزنەکانی کورد بووە. بەڵام شتێك لە شێعرگەلی ئاوازەکانی نەماوەتەوە و نەگەیشتۆتە دەس ئێمە.

ئەمڕۆ شایەران و گۆرانیبێژانی خۆش دەنگ و ئاوازی زۆر باش لە کوردستانی عێراقا هەن کە لە ناو گەلا زۆر بەڕێز و ناودارن وەك ڕەسوڵ‌گەردی و محەمەد عارف جەزراوی و شایەران و خۆویژانیتر.

لە کوردستانی ئێران «خۆویژ و بەیتبێژ، شایەر و گۆرانیبێژ زۆرە. یەکێك لەوانە خوالێخۆشبو «حەسەن‌زیرەك»ە. گۆرانیەکانی زیرەك بە شێوەی کوردی بە ناوی: «چریکەی کوردستان» لە وەرزی ١٣٤٣ کۆچی هەتاوی لە تارانا لە چاپ دراوە.

شوێنەوارەکانی خۆویژانی ناوداری کوردستانی ئەرمەنستان: «ئەحمەد چولان» و «کوشناروف نازوك» لە کۆکراوەی نیشتمانیدا لە ساڵی ١٩٥٧ زاینی خڕکراونەتەوە و چاپ کراون و بڵاو کراونەتەوە.

گۆرانیەکانی «ئەحمە چولان» و «نازوك» هۆی نیشتمانی، ئەویندارانە و پەندئامۆزی‌یان هەیە. گۆرانیەکان لە تەك موسیقیدا ڕەوانتر و گیراتر و کاریتر خۆئەنوێنن.

Dr.Saleh Ebrahimi

یەکێکی دیکە لە لق و پۆپە بە نرخەکانی ساز و ئاوازی کوردی موسیقای ئایینی و رۆحانی‌یە، بەتایبەت موسیقی ئایینی کوردە ئێزەدیەکان (یەزیدی). پێغەمبەری مەزنی ئیسلام ساز و ئاواز و موسیقای مەنع کردوە، وە تەنیا بە ئاوازی بانگدان و خوێندنی قورئان بە دەنگ و ئاواز رێگەی داوە. ئەبێ بڵێین: کە مۆسیقا لە ناو سۆفی و دەروێشانا نەخشێکی بنەرەتی و بنێشەیی هەیە، مۆسیقای سۆفی و دەرویش بۆ گیرخستنی حەقیقەت یاری‌ئەدا یانی: دڵی بە مۆسیقا گەرم ئەبێ و بەو هۆیەوە لە دنیا دور ئەکەوێتەوە و لە خولا نیزیك ئەبێتەوە. لە روی ئەو بەڵگانەوا کاك کریم ئەییوبی کوردناس نیشانی‌داوە، زۆربەی کوردی ئێران لە گۆرانی‌گەلی سۆفیانە سود وەرئەگرن و بەمجۆرە گۆرانییانە ئەڵێن: «گۆرانی سۆفیانە». لە شاری مهابادا کەسانی وەك:

عابیدی مهابادی، سەعیدی ماملێ و کورەکانی وەك: محەمەد و حەسەن، میناغا و کوڕانی میناغا و خەلیفە ئامینی کاکاغازادە، پورە زلێخا و خانم خەلیفە قوڵە، ساز و ئاوازی سۆفیانەیان خوێندوە و دەفیان لێداوە و داب و دەستوری مەولودنامەی کوردیان بە دەف و ئاواز بەرێوە بردوە.

بە دەرکەوتنی گزینگی هەتاوی «بەهار» لە کوردەواری‌یا، وا باوە لە ۲۱ مانگی «مارس»ا ئەیکەنە جێژن و زۆر بە تامەزرۆییەوە، ئەچن بەرەوپیری ساڵی تازە و نەورۆزەوە، هاتنی ساڵی تازە بە هات ئەزانن. چونکە کاتی بەهارەکێڵی و شێوبڕین و پەز و پۆڵە لەوەڕاندن دێ و برا گوندنشینەکان لە دەس بەفر و سەرماوسۆڵی زستان رزگار ئەبن و رو ئەکەنە دەشت و چیا و دۆڵ و خەڵك ئەکەونە خۆشی و فەرعانە. کوردان ئەم جەژنە بە شێوە و بیچمێکی تایبەت ئەگرن. «کەریم ئەییوبی» کوردناسی ناودار لەم بابەتەوە ئەڵێ: کورد ئەم جەژنە بە هی خۆی ئەزانێ لە نەورۆزا یاری و کایە و شایی و هەڵپەرکێی جۆربەجۆر دێتە کایەوە، دەنگ خۆشەکان بە بەیت و باڵۆرە و گۆرانی‌وتن، بە شمشاڵ و بلوێر لێدان و بە دەنگی دەهۆڵ و زوڕنا و سوارچاکان بە رمبازێن و غار

Dr.Saleh Ebrahimi

غارین و تیرئەندازی و تەقڵەبازی، جەژنی نەورۆز ئەونەی‌تر خۆش ئەکەن و ئەیرازێننەوە.

لە هاوینا ئەگەر جوان سرنج بدەین باش تێ‌ئەگەین کە چلۆن گەلی کورد لە کەژ و کێوا لە باوشی سرشتا لە ژیان لەزەت ئەبا، لە تاریك و لێڵەی بەرەو بەیانەوە تا خەوتنانی شەو لە هەر لایەکەوە دەنگی شمشاڵ و بلویر لێدانی شوانە کوردەکان دێ و لە گوێی مردودا ئەزرنگێتەوە. لە شەوانی مانگەشەوا، منداڵ و گەنج و لاوە کوردەکان دەس ئەکەن بە شایی و هەڵپەرکێ، ئەوانەی وا دەنگیان خۆشە دێن گۆرانی ئەڵێن وە ئەوانە وا ئەزانن بلویر و شمشاڵ و جوزەلە لێ‌دەن، دێن شایەکەیان بۆ خۆش ئەکەن و تا نیوەشەو بە شای و خۆشی رایئەبۆیرن.

هەر ئاواییەك لە هاوینا رۆژانێکیان بۆ خۆیان تەرخان کردوە کە لەوانا ئەچنە سەر چاك و پیر و ئەچنە سەر قەبری خزم و کەسیان و لە سەر قەبران دەس ئەکەن بە گریان و فرمێسك هەڵرشتن، ژنانیش دەس ئەکەن بە لاواندنەوەی مردوەکان. کوردان و ئەرمەنیانی دانیشتوی کێوی نور کە لە هەرێمی «کلی»یەکانا واقع بووە وە یەکێکە لەو شوێنانەی وا کورد و ئەرمەنی بە موقەدەسی ئەزانن جەژنێکیان هەیە بە ناوی «جەژنی ئاو رشاندن» کە لە هاوینانا زۆر بە داب و دەستور ئەو جەژنە ئەگرن. کورد و ئەرمەنی خواردەمەنی و نان و ئاو لەگەڵ خۆیانا هەڵئەگرن و ئەچنە زیارەتی کێوی نور و دەس ئەکەن بە شایی و گۆوەند و زەماوەند.

بە شایەدی پیاوانی پیر ساز و ئاوازی جەژنی «ئاو رشاندن» تا ئەم دواییانە هەبووە و خوێندراوە و لێ‌دراوە. لە بەهارا بەتایبەت لە هاوینانا کچ و کوری کورد لە ژێر سێبەری دارا جەژنێك ئەگرن بە ناوی «جەژنی سێبەری دار». لەو جەژنەدا کوری لاو و کچی عازەب لباس و سیپاڵی تازە لەبەر ئەکەن. وا باوە رۆژێك لە پێشا خۆیان ساز ئەکەن، نان و پێخۆر و خواردەمەنی